

# Afscheid van groep 8.

Kinderen leren omgaan met afscheidssituaties in de klas.

Praktijkwerkstuk in het kader van het Fontys Opleidingscentrum voor Speciale  
Onderwijszorg

Door: Sanne van de water  
Begeleider: Martien Groenevelt  
Augustus 2011

Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg Fontys Hogescholen Tilburg

Studentnummer: 2135176

Leerroute: Master SEN Gedragsspecialist 2008-2011

Module: GS10 Leer- en onderzoekslijn: Meesterstuk en afsturen

Lesplaats: Rotterdam

## Samenvatting

Zowel tijdens mijn studie als gedurende de 5 jaar die ik werk als leerkracht in het basisonderwijs, is het mij opgevallen dat er kinderen zijn die als gevolg van groepsovergang en/of schoolverlaten negatief worden beïnvloed op het sociaal-emotionele vlak. De kinderen maken dit zelf kenbaar en dit merk ik doordat deze kinderen verdrietig en/of opstandig worden. Vaak hebben ook de leerprestaties hieronder te leiden.

Aan de hand van mijn probleemverkenning, waarin ik vaststel dat meerdere collega's het probleem onderkennen en hier geen pasklare oplossing voor hebben, heb ik besloten een lessencyclus op te zetten waarmee ik leerlingen van groep 8 kan begeleiden in hun omgang met het afscheid van school en daarmee hun vertrouwde sociale omgeving.

De lessencyclus zet ik op aan de hand van input van collega's, een literatuuronderzoek naar hechting, separatie- en verlatingsangst en rouwverwerking. Ik besteed hierbij bijzondere aandacht aan de mogelijke verschillen in omgang met afscheid van de Antilliaanse en Islamitische cultuur omdat dit de grootste culturele groepen naast de Nederlandse zijn bij mij op school. In mijn literatuuronderzoek kijk ik hierbij naar zowel de rouwrituelen als naar de score van de cultuur op 3 van de 5 culturele dimensies van Hofstede (1991)

Om de lessencyclus goed af te stemmen op mijn onderzoeksgroep laat ik hen een basis enquête invullen waarvan ik de resultaten gebruik om mijn lessencyclus mee aan te scherpen. Hierdoor besteed ik onder andere extra aandacht aan het praten over het gevoel van de leerlingen tijdens de lessen. Verdere aanscherping van de lessencyclus vindt plaats op basis van participierend observatie onderzoek tijdens de lessen. Hiermee evalueer ik de gegeven lessen en pas deze zo nodig direct aan. Ik doe dit onder andere door de kringgesprekken in te korten. Uiteindelijk laat ik de onderzoeksgroep nog een evaluatie enquête invullen. Dit om feedback te krijgen op de gegeven lessen en deze zo nodig aan te passen.

Deze lessencyclus was een succes, de kinderen hebben goed meegedaan en vonden over het algemeen de activiteiten en de opdrachten leuk om te doen. Tijdens de lessencyclus heb ik wat aanpassingen gedaan zodat de lessen nog meer aansloten bij de belevingswereld van de kinderen van groep 8. Ik merkte dat de kinderen als groep nog hechter werden en nog meer over elkaar te weten kwamen. Dit maakte kinderen respectvoller voor elkaars gevoelens en toleranter naar elkaar in de individuele en culturele verschillen in de omgang met elkaar.

Ik denk dat ik met deze lessencyclus bijgedragen heb aan een mooier en intensiever afscheid dan zonder deze lessen. Het afscheid is goed en positief verlopen. Ik heb het voor elkaar gekregen om alle kinderen van deze groep, inclusief de kinderen met sociaal-emotionele problemen, op een positieve manier afscheid te laten nemen en dit rustig voor hen te laten verlopen. Voor mij persoonlijk is dit een fantastisch resultaat en had mij geen beter resultaat kunnen wensen.

## **Voorwoord:**

Voor u ligt een meesterstuk welke het resultaat is van een onderzoek over de invloed van schoolverlaten op de sociaal emotionele ontwikkeling van kinderen van groep 8 en hoe deze te beperken. Met dit meesterstuk zal ik de studie Special Educational Needs afronden.

Nadat ik bij de eerste poging in collegejaar 2009/2010 bij het schrijven van mijn scriptie een aantal persoonlijke tegenslagen te verwerken kreeg, heb ik het schrijven van deze scriptie uit moeten stellen tot collegejaar 2010/2011. Dat daarbij mijn theorieonderzoek over rouw ook voor mij persoonlijk veel betekenis zou krijgen had ik van tevoren niet kunnen verwachten. Het heeft mij geholpen om in dit bewogen jaar mijn afstudeer onderzoek af te ronden.

Ik wil vanaf deze plaats iedereen die mij geholpen heeft bij mijn onderzoek, bij het op papier krijgen hiervan en het aanhoren van mijn gezeur over de scriptie heel erg bedanken. Zonder jullie steun had ik dit niet gekund.

Ik wil graag Quinten in het bijzonder bedanken voor zijn eindeloze liefde en steun. Hij was degene die mij iedere keer weer de motivatie en moed gaf om verder te gaan aan dit meesterstuk dat als het 'zwaard van Damocles' boven mijn hoofd heeft gehangen en heeft mij veel tranen van onmacht opgeleverd heeft. Ook wil ik mijn Critical Friend Tjeerd van den Berg bedanken voor zijn heldere op- en aanmerkingen, en natuurlijk Martien, mijn begeleider die mijn scriptie op heel wat 'laatste momenten' nog door heeft willen lezen om mij van heldere feedback te voorzien.

Ik hoop dat ik mij nu als gedragsspecialist aan mijn nieuwe taak van 'moeder' kan gaan wijden en dat mijn dochter later weet dat zij tijdens het schrijven mij veel 'aanmoedigende schoppen' in mijn buik gegeven heeft.

Veel plezier met het lezen.

Sanne van de Water 'augustus 2011'

# Inhoud

|                                                                         |               |
|-------------------------------------------------------------------------|---------------|
| <b>HOOFDSTUK 1: ALGEMEEN IDEE</b>                                       | <b>- 6 -</b>  |
| 1.1 ACHTERGRONDSITUATIE                                                 | - 6 -         |
| 1.2 VERLEGENHEIDSSITUATIE                                               | - 7 -         |
| 1.3 PROBLEEMVERKENNING                                                  | - 8 -         |
| 1.4 ONDERZOEKS PLATFORM                                                 | - 9 -         |
| 1.4.1 DIRECTIE                                                          | - 9 -         |
| 1.4.2 INTERN BEGELEIDER                                                 | - 9 -         |
| 1.4.3 ONDERZOEKSGROEP                                                   | - 10 -        |
| 1.4.4 OVERIGE BETROKKENEN                                               | - 10 -        |
| 1.5 ONDERZOEKS DOELEN                                                   | - 10 -        |
| 1.5.1 DOEL VAN HET ONDERZOEK                                            | - 10 -        |
| 1.5.2 DOELEN IN HET ONDERZOEK                                           | - 10 -        |
| 1.6 WAAROM KAN HET ONDERZOEK BELANGRIJK ZIJN VOOR MIJ EN MIJN OMGEVING? | - 11 -        |
| 1.7 ONDERZOEKSVRAAG MET DEELVRAGEN                                      | - 12 -        |
| <b>HOOFDSTUK 2: LITERATUUR ONDERZOEK</b>                                | <b>- 13 -</b> |
| 2.1 DEFINIËRING ONDERWERPEN                                             | - 13 -        |
| 2.2 HECHTINGSTHEORIE                                                    | - 14 -        |
| 2.2.1 HECHTING VOLGENS BOWLBY                                           | - 14 -        |
| 2.2.2 HECHTING VOLGENS AINSWORTH                                        | - 15 -        |
| 2.2.3 HECHTINGSSTOORNIS CRITERIA DSM-IV                                 | - 17 -        |
| 2.3 SEPARATIEANGST/ VERLATINGSANGST                                     | - 17 -        |
| 2.3.1 SEPARATIEANGSTSTOORNIS CRITERIA DSM-IV                            | - 18 -        |
| 2.4 ROUWVERWERKING                                                      | - 19 -        |
| 2.4.1 ROUWVERWERKING VOLGENS KÜBLER-ROSS                                | - 20 -        |
| 2.4.2 ROUWVERWERKING VOLGENS WORDEN                                     | - 22 -        |
| 2.4.3 VERGELIJKING KÜBLER-ROSS EN WORDEN                                | - 24 -        |
| 2.4.4 ROUW BIJ KINDEREN                                                 | - 24 -        |
| 2.5 CULTURELE VERSCHILLEN                                               | - 25 -        |
| 2.5.1 AFSCHIED IN DE ANTILLIAANSE EN ISLAMITISCHE CULTUUR               | - 25 -        |
| 2.5.2 DE 5 CULTURELE DIMENSIES VOLGENS HOFSTEDE                         | - 27 -        |
| 2.6 ENQUÊTES                                                            | - 30 -        |
| 2.6.1 AFNAME METHODE                                                    | - 30 -        |
| 2.6.2 VRAAGSTELLING                                                     | - 32 -        |
| <b>HOOFDSTUK 3: ONDERZOEKSOPZET</b>                                     | <b>- 34 -</b> |
| 3.1 ONDERZOEKSVORM                                                      | - 34 -        |
| 3.2 DE ONDERZOEKSGROEP                                                  | - 34 -        |
| 3.3 DATA VERZAMELINGSMETHODE /INSTRUMENTEN                              | - 35 -        |
| 3.4 OPZET ENQUÊTES                                                      | - 36 -        |

|                                                         |               |
|---------------------------------------------------------|---------------|
| 3.5 OPZET LESSENCYCLUS .....                            | - 37 -        |
| 3.6 VERWERKING EN BEOORDELING .....                     | - 40 -        |
| 3.6.1 VERWERKINGEN EN BEOORDELING ENQUÊTES.....         | - 40 -        |
| 3.6.2 VERWERKING EN BEOORDELING LESSEN.....             | - 41 -        |
| 3.7 VALIDITEIT EN BETROUWBAARHEID .....                 | - 41 -        |
| 3.8 TRIANGULATIE.....                                   | - 41 -        |
| 3.9 OMGANG MET ETHISCHE KWESTIES .....                  | - 42 -        |
| 3.10 STAPPENPLAN ONDERZOEK .....                        | - 43 -        |
| <b>HOOFDSTUK 4: ONDERZOEKSRESULTATEN.....</b>           | <b>- 44 -</b> |
| 4.1 RESULTATEN BASIS ENQUÊTE.....                       | - 44 -        |
| 4.2 EVALUATIE LESSENCYCLUS .....                        | - 46 -        |
| 4.3 RESULTAAT EVALUATIE ENQUÊTE .....                   | - 48 -        |
| <b>HOOFDSTUK 5: CONCLUSIES .....</b>                    | <b>- 51 -</b> |
| 5.1 ANTWOORDEN OP DEELVRAGEN .....                      | - 51 -        |
| 5.2 CONCLUSIES PRAKTIJKONDERZOEK.....                   | - 54 -        |
| 5.2.1 CONCLUSIES BASIS ENQUÊTE .....                    | - 54 -        |
| 5.2.2 CONCLUSIES LESSENCYCLUS EVALUATIE .....           | - 54 -        |
| 5.2.3 CONCLUSIES EVALUATIE ENQUÊTE .....                | - 55 -        |
| 5.3 AANPASSINGEN AAN DE HAND VAN CONCLUSIES .....       | - 56 -        |
| 5.4 BEANTWOORDING ONDERZOEKSVRAAG .....                 | - 57 -        |
| <b>HOOFDSTUK 6: EVALUATIE &amp; AANBEVELINGEN .....</b> | <b>- 59 -</b> |
| 6.1 AANBEVELINGEN .....                                 | - 59 -        |
| 6.2 MIJN (PROFESSIONELE) ONTWIKKELING .....             | - 60 -        |
| <b>LITERATUURLIJST: .....</b>                           | <b>- 62 -</b> |
| <b>BIJLAGEN: .....</b>                                  | <b>- 65 -</b> |
| BIJLAGE 1: ENQUÊTE LEERKRACHTEN .....                   | - 66 -        |
| BIJLAGE 2: UITWERKING PROBLEEMVERKENNING.....           | - 67 -        |
| BIJLAGE 3: BASIS ENQUÊTE .....                          | - 71 -        |
| BIJLAGE 4: OPZET LESSENCYCLUS.....                      | - 72 -        |
| BIJLAGE 5: LESSENCYCLUS .....                           | - 76 -        |
| BIJLAGE 6: LES 3 GEDICHT .....                          | - 81 -        |
| BIJLAGE 7: LES 5 GEDICHT (WWW.GEDICHTENSTAD.NL) .....   | - 82 -        |
| BIJLAGE 8: LES 5 SPEL .....                             | - 84 -        |
| BIJLAGE 9: LESEVALUATIES. ....                          | - 85 -        |
| BIJLAGE 10: EVALUATIE ENQUÊTE .....                     | - 91 -        |

## **Hoofdstuk 1: Algemeen Idee**

In dit hoofdstuk wordt de achtergrondsituatie van mijn onderzoek besproken. Ik begin in paragraaf 1.1 met de beschrijving van mijn huidige werksituatie. Daarna bespreek ik in paragraaf 1.2 de specifieke zaken die hebben geleid tot de keuze voor mijn onderzoeks onderwerp. In paragraaf 1.3 bespreek ik de probleemverkenning. In paragraaf 1.4 bespreek ik het platform van mijn onderzoek. In paragraaf 1.5 vertel ik over mijn doel van het onderzoek en ook bespreek ik de doelen in mijn onderzoek. In paragraaf 1.6 bespreek ik de relevantie van mijn onderzoek. Om tot slot in paragraaf 1.7 mijn onderzoeksvraag en deelvragen te presenteren.

### **1.1 Achtergrondsituatie**

Ik werk op een reguliere, openbare basisschool in Rotterdam-Zuid. De school staat in één van de achterstandswijken in Rotterdam-Zuid. De school bestaat sinds 2006 als gefuseerde school van de 3 openbare scholen in de wijk. Binnen deze gefuseerde school heb ik op diverse locaties al verschillende groepen gehad, variërend van groep 4 tot en met groep 8.

De populatie van de school bestaat hoofdzakelijk uit kinderen van Marokkaanse, Turkse, Antilliaanse, Surinaams-Hindoestaanse afkomst en een minderheid van Nederlandse afkomst. Op de locatie waar ik werk zijn de bovenbouw groepen voornamelijk gevuld met een mix van deze culturen. Op de andere locaties en ook in de lagere groepen is er hoofdzakelijk sprake van kinderen uit de Islamitische of Antilliaanse cultuur.

Op de locatie waar ik werk wordt het circuitmodel toegepast. Het circuitmodel is een onderwijssysteem waarbij de kinderen, naast het krijgen van reguliere instructie, in verschillende 'hoeken' werken. De werkopdrachten in deze hoeken beslaan dezelfde stof die als instructie is gegeven. Deze stof wordt in de verschillende hoeken op een andere, meer toegepaste wijze, aangeboden.

Er wordt binnen het circuitmodel gewerkt met instructiegroepen op verschillend niveau. De instructiegroepen hebben om de beurt instructie terwijl de anderen dan in

de hoeken werken. De kinderen worden op deze manier erg betrokken bij hun eigen leerproces. Ik merk dat deze kinderen vaak beter gemotiveerd zijn. De school staat in een achterstandswijk en de motivatie van de kinderen is vaak gering. Ik heb het idee dat de kinderen door toepassing van het circuitmodel langer en beter gemotiveerd zijn en blijven.

## **1.2 Verlegenheidssituatie**

In de afgelopen jaren heb ik lesgegeven aan kinderen van 8 t/m13 jaar oud. Gedurende deze periode heb ik van diverse kinderen te horen gekregen dat ze het moeilijk vonden om naar een andere klas en leraar te gaan (groepsovergang) of om afscheid te moeten nemen van hun klasgenootjes als ze naar een andere school toe gingen (schoolverlaten), bijvoorbeeld als gevolg van een verhuizing of aan het einde van groep 8. Soms uitten de kinderen zich ook over de deze afscheidssituaties door het maken van tekeningen voor elkaar en voor mij. Hierop stonden dan heftige hartenkreten zoals 'ik hou van jou' en 'ik zal je nooit meer vergeten' etc. Daarbij merkte ik dat, hoewel bij sommigen meer dan bij anderen, het de meeste kinderen erg raakt. Het viel mij op dat voornamelijk de kinderen die naar de middelbare school gingen en de kinderen die gingen verhuizen hier erg mee bezig waren en hier ook last van konden ondervinden.

Ik ben op het gedrag van de kinderen in deze situaties gaan letten. Ik merkte dat de kinderen die signalen afgaven erg door het afscheid werden geraakt vaak met hun hoofd ergens anders leken te zitten. Ik zag dat deze kinderen zich niet goed konden concentreren en merkte ook dat hun leerprestaties verslechterden.

Naast de signalen die ik al eerder had opgevangen, kreeg ik ook het idee dat sommige kinderen zich in deze situaties uiten door bijvoorbeeld 'opstandig gedrag'. Het leek erop dat deze kinderen 'het afscheid' beter konden verwerken door zich vijandelijk op te stellen. Ook bij deze kinderen zag ik dat dit zijn weerslag had op de leerprestaties. Een 'negatieve en dwarse houding' hielp hen niet bij het opnemen van de stof.

Ik heb gemerkt dat ik het lastig vond om met deze afscheidssituaties in de klas om te gaan. Ik kon hier naar mijn gevoel niet altijd adequaat genoeg op reageren en de kinderen dus niet op de juiste manier helpen. Omdat ik hier wel veel belang aan hecht vond ik dat ik mij hier verder in moest verdiepen.

### **1.3 Probleemverkenning**

Om meer achtergrond informatie te verzamelen voor mijn onderzoek heb ik eerst door middel van gesprekken de mening van mijn collega's gepeild. Ik heb hierbij gesproken over hun omgang bij afscheidssituaties zoals groepsovergang en schoolverlaten en de eventuele problemen die zij daarbij ondervonden.

De meeste van mijn collega's bevestigden mijn vermoeden dat er problemen kunnen ontstaan bij kinderen als gevolg van afscheidssituaties in de klas. Tevens vonden zij dat hier eigenlijk onvoldoende aandacht aan wordt besteed. Zij gaven voor hun gevoel meer aandacht aan deze situaties te moeten geven en dat het eigenlijk 'raar' was dat de kinderen deze situaties gewoon maar moeten accepteren. Door de reacties van mijn collega's werd ik gesterkt in mijn eigen idee, mij verder te verdiepen in dit onderwerp en zo mogelijk een bijdrage te leveren aan het op een gestructureerde manier omgaan met afscheidssituaties in de klas.

Omdat ik mij na de eerste gesprekken hierover nog verder wilde verdiepen, heb ik de leerkrachten van mijn locatie als klankbord gebruikt door hen te vragen een enquête in te vullen. De collega's op mijn locatie zijn leerkrachten van groepen 1, 1-2, 3, 4, en 7. Daarnaast heb ik nog 2 leerkrachten van groep 8 van buiten mijn locatie gevraagd de enquête in te vullen.

De klankbordgroep bestaat uit vrouwen in de leeftijdscategorie 27 tot 56 jaar. Gemiddeld zitten deze leerkrachten al ongeveer 15 jaar in het vak. Van deze collega's heeft één collega een Surinaams-Hindoestaanse culturele achtergrond de rest heeft een Nederlandse culturele achtergrond.

In de enquêtes die ik heb afgenomen (zie bijlage 1) kreeg ik helaas niet altijd antwoord op al mijn vragen. De leerkrachten waren vooral geneigd te antwoorden op

de vragen over de groepsovergang en niet over het schoolverlaten. Ik heb mij hierdoor gerealiseerd dat ik dit soort vragen in mijn enquête beter had kunnen splitsen en meer had moeten toelichten. Aan de hand van de (niet volledig) ingevulde enquêtes heb ik naderhand nog interviews gehouden met deze leerkrachten om ook de missende informatie over schoolverlaten te krijgen.

Voor een uitwerking van de probleem verkenning en verwijs ik naar bijlage 2.

## **1.4 Onderzoeks platform**

### **1.4.1 Directie**

Naar aanleiding mijn verlegenheidssituatie en mijn probleemverkenning ben ik een gesprek aangegaan met de directeur van onze school. Mijn directeur vond het een bijzonder onderzoek, en gaf aan dat hij zelf nog nooit goed nagedacht had over deze problemen. Hij merkte op dat hij zelf als kind nooit problemen ondervonden heeft bij afscheidssituaties op school, maar dat hij wel zag dat vooral de kinderen van groep 8 veel moeite hadden met het afscheid. De problemen bij de groepsovergang zag hij niet zo. Hij heeft mij toegezegd alle medewerking te verlenen aan het onderzoek.

### **1.4.2 Intern Begeleider**

Vervolgens ben ik een gesprek aangegaan over mijn onderzoek met onze IB'er. Zij gaf aan dat ze heel duidelijk verschil zag in gedrag van kinderen aan het einde van het jaar. Dit heeft ze goed kunnen waarnemen omdat zij bij gedragsverschillen vaak gevraagd wordt om te observeren. Deze verzoeken komen vaker voor aan het einde van het jaar. Zij gaf aan dat sommige kinderen 'ruimte nemen' om zich los te maken van de juf als het bijna grote vakantie is. Vooral bij kinderen met gedragsproblemen of een achterstand in sociaal- emotioneel ontwikkeling gaat dit vaak gepaard met opstandig gedrag. Ook merkt zij heel duidelijk verschil bij kinderen die de schoolverlaten. Zij geeft aan dat je vaak een verschil in gedrag ziet als kinderen gaan verhuizen en deze verhuizing nogal impulsief gebeurt. De kinderen hebben dan weinig tijd om zich hierop voor te bereiden en uiten zich in hun gedrag door soms opstandig te worden of zich juist heel erg aan de juf vast te klampen. Ook ziet zij hierbij de leerprestaties omlaag gaan.

Onze IB'er zal mij gedurende het onderzoek bijstaan en voor mij als klankbord fungeren.

### **1.4.3 Onderzoeksgroep**

Op basis van mijn probleemverkenning en in overleg met de directie en onze IB'er heb ik er voor gekozen mijn onderzoek te richten op groep 8. Het onderzoek richt zich op groep 8 omdat in deze groep het schoolverlaten op alle kinderen betrekking heeft. Tevens is uit de probleemverkenning naar voren is gekomen dat kinderen in groep 8 relatief veel 'last' ondervinden van het afscheid terwijl er relatief weinig aandacht voor is. Het onderzoek zal plaatsvinden in de groep 8 (2010/2011) waaraan ik zelf les geef. Alle kinderen van deze groep zullen bij het onderzoek worden betrokken.

### **1.4.4 Overige betrokkenen**

Naast directie, de IB'er en de onderzoeksgroep zijn ook mijn collega's betrokken bij het onderzoek. Ik maak gebruik van mijn collega's voor zowel mijn probleemverkenning als voor de input voor mijn verdere onderzoek. Mijn twee collega's die beiden voor een groep 8 op een ander locatie van onze school staan gebruik ik specifiek om te reflecteren op de opzet van mijn lessencyclus

## **1.5 Onderzoeks doelen**

### **1.5.1 Doel van het onderzoek**

Het doel van mijn onderzoek is het opzetten van een lessencyclus voor groep 8 waarmee de leerlingen van groep 8 worden voorbereid/geholpen bij de omgang met afscheid nemen bij het schoolverlaten.

### **1.5.2 Doelen in het onderzoek**

Mijn doelen in het onderzoek zijn:

- Het op een gestructureerde manier begeleiden van groep 8 bij het afscheid nemen van de klas.

- Specifiek het begeleiden van een kind uit de klas met een hechtingstoornis volgens DSM IV type ontremde is en volgens Ainsworth vermijdend gehecht. (Verheij Verhulst en Ferdinand, 2007)
- Het geven van concrete handvaten voor mijn collega's voor het omgaan met afscheidssituaties in hun eigen groep.
- Het leren gebruik te maken van collega's (onderdeel van mijn POP) en literatuur voor het opzetten van verbeteracties op mijn school.

### **1.6 Waarom kan het onderzoek belangrijk zijn voor mij en mijn omgeving?**

De 'last' die deze kinderen hebben van de afscheidssituatie ervaar ik als een probleem voor de individuele leerling en voor de klas als geheel. Iedereen maakt in zijn leven meerdere momenten mee waarin hij of zij afscheid moet nemen van iets of iemand. Dit kan bijvoorbeeld gaan om een overlijden, maar ook om ander betekenisvol verlies zoals een verlies van een baan of het beëindigen van een relatie. Hoe eerder kinderen zich weten te uiten en weten om te gaan met een afscheid of verlies hoe beter dit is. Hierdoor zijn zij misschien beter opgewassen tegen grotere vormen van afscheid of verlies. Ze leren ook meer hun emoties onder woorden brengen en dit is een goed stuk gereedschap om de wereld mee in te gaan. Ook kan een goede omgang met deze problemen bijdragen aan een positiever klassenklimaat. Als er een open sfeer hangt met betrekking tot afscheid of verlies voelen kinderen ook eerder de moed om over andere dingen te praten die hen aangrijpen of iets voor ze betekenen.

Ik heb gemerkt dat niet alle kinderen genoeg hebben aan de huidige gang van zaken als het gaat om afscheid nemen in de klassensituatie. Zoals ik al eerder opmerkte zie ik een verband tussen de kinderen die problemen hebben met het afscheid in de klas op sociaal- emotioneel gebied en hun cognitieve leerproblemen. Dit wordt bevestigd door zowel te Braake en Meerwaldt (2000) als door Edumax (2011), beiden spreken over een duidelijke relatie tussen sociaal-emotionele problemen en prestatie, concentratie en gedrag in de klas. te Braake en Meerwaldt (2000) geven hierbij aan dat dit vooral zichtbaar wordt in werkhoudingsproblemen. In Edumax (2011) wordt de wisselwerking tussen sociaal-emotionele-, gedrags- en leerprestatieproblemen benadrukt. Een betere begeleiding van de kinderen bij dit afscheid zou dus ook een

verbetering (of eigenlijk een mindere verslechtering) van de leerprestaties tot gevolg kunnen hebben.

Voor mij als professional kan dit onderzoek mij helpen om verbeteracties op te zetten op basis van een “betere” onderbouwing dan alleen mijn intuïtie. Het kan mij leren hoe de literatuur te gebruiken en optimaal gebruik te maken van de in mijn omgeving (collega's, IB'er, ect.) aanwezige kennis en kunde.

### **1.7 Onderzoeksvraag met deelvragen**

Mijn onderzoeksvraag heb ik als volgt geformuleerd:

**Hoe zet ik een lessencyclus op waarmee ik leerlingen van groep 8 op sociaal-emotioneel vlak kan ondersteunen bij het afscheid als gevolg van schoolverlaten?**

Om mijn onderzoeks vraag goed te kunnen beantwoorden heb ik hierbij de volgende 5 deelvragen gesteld:

1. Waarom ondervinden kinderen in groep 8 sociaal- emotionele problemen bij schoolverlaten?
2. Welke emoties spelen een rol bij kinderen van groep 8 in geval van schoolverlaten?
3. Wat komt er kijken bij de verwerking van het afscheid bij schoolverlaten bij de kinderen in groep 8?
4. Met welke culturele verschillen tussen de 3 grootste culturele leerling groepen van mijn school (Antilliaanse, Islamitische en Nederlandse) moet rekening worden gehouden bij omgang met schoolverlaten.
5. Hoe kan ik het beste informatie inwinnen van de kinderen uit groep 8 als input voor en ter verbetering van mijn lessencyclus?

## Hoofdstuk 2: Literatuur onderzoek

In dit hoofdstuk ga ik in paragraaf 2.1 mijn onderwerpen definiëren. In paragraaf 2.2 ga ik mij verdiepen in de hechtingstheorieën van Bowlby en Ainsworth. In 2.3 bespreek ik literatuur over separatieangst aan de hand van de theorie van Mahler.

In 2.4 ga ik de theorieën van Kübler-Ross en Worden over rouwverwerking bespreken. In 2.5 ga ik in op de culturele verschillen die er bestaan bij de omgang met emoties. Om tot slot in de laatste paragraaf 2.7 de verschillende vormen van enquêtes te bespreken.

### 2.1 Definiëring onderwerpen

Bij schoolverlaten in groep 8 moeten kinderen afscheid nemen van hun vertrouwde (sociale) omgeving. Zij verlaten hierbij de klas en daarmee hun leerkracht, de groep, en vaak het meer en deel van hun klasgenootjes. De meeste kinderen ervaren dit als een 'betekenisvol verlies' ofwel een verlies waaraan waarde wordt toegekend als gevolg van de hechting die het kind heeft aan datgene dat wordt verloren. Een betekenisvol verlies leidt tot een bepaald emotioneel proces (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005)

Volgens Verliefde en Fiddelaers-Jaspers (2005) zijn verlies en hechting met elkaar verbonden. Zonder hechting is er volgens hen geen sprake van betekenisvol verlies. Daarom heb ik mij verdiept in hechtingstheorie en daaraan gekoppeld ook verlatingsangst. Ik heb mij hiervoor verdiept in de hechtingstheorie van Bowlby, de hechtingspatronen van Ainsworth en de verlatingsangst van Mahler. De theorie over hechting en verlatingsangst kan verklaren waarom het kind emotioneel wordt bij schoolverlaten.

Om het kind te helpen bij het verwerken van de emoties als gevolg van het verlies wilde ik meer weten over rouwverwerking. Ik heb mij hiervoor verdiept in de 2 meest prominente theorieën over rouwverwerking, die van Kübler-Ross en Worden,

In mijn werksituatie heb ik te maken met veel verschillende culturen waarbij de Nederlandse, de Antilliaanse en de Islamitische cultuur de grootste groepen vormen.

Ik heb mij verdiept in de verschillen tussen deze culturen die van invloed kunnen zijn op de omgang met afscheidssituaties en verlies. Hiervoor heb ik gekeken naar hoe in deze culturen wordt omgegaan met rouw en hoe zij verschillen op de relevante culturele dimensies van Hofstede.

Als laatste heb ik gekeken naar een theorie over het inwinnen van informatie van mijn onderzoeksgroep voor het onderzoek. Hiervoor heb ik gekeken naar manieren van vragen stellen en media om dit mee te doen. Ik wil graag aan de hand van een enquête mijn onderzoek gaan doen.

## **2.2 Hechtingstheorie**

Bowlby zegt, hechting is het zoeken van kinderen naar nabijheid van vaste verzorgers, waardoor ze zich veilig kunnen voelen. (Heester, Y. 2009) Hechting is een relevant gegeven bij mijn onderzoek omdat het verklaart waarom een kind een betekenisvol verlies ervaart en daarom een emotioneel proces doormaakt (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005). Daarnaast kunnen kinderen die een hechtingsstoornis hebben, extra veel moeite ondervinden bij het nemen van afscheid vooral kinderen die vallen in de C van Ainsworth (zie 2.2.2) en/of type 1 van DSM-IV (zie 2.2.3). (Verheij Verhulst en Ferdinand, 2007)

### **2.2.1 Hechting volgens Bowlby**

Volgens Bowlby, de grondlegger van de gehechtheidstheorie, ([www.Wikipedia.nl](http://www.Wikipedia.nl)) hebben alle pasgeboren kinderen de aangeboren drang de nabijheid van de verzorger te zoeken. Hechting is volgens Bowlby dan ook een duurzame en effectieve band tussen een kind en zijn primaire verzorger. Vanuit de positieve ervaringen die dit contact zowel het kind als de verzorger biedt, ontstaat de gehechte relatie. Dit gehechtheidssysteem wordt ingeschakeld in geval van stress en wordt uitgeschakeld wanneer het kind door de gehechtheidsfiguur wordt gerustgesteld. Het is een overlevings functie. (Nicolai, 2001)

In de ontwikkeling van het gehechtheidssysteem bij het jonge kind onderscheidt Bowlby vier fasen:

1. Een fase waarin het kind contact maakt zonder onderscheid te maken tussen verschillende personen (vanaf de geboorte tot ongeveer twee maanden),
2. Een fase waarin het kind het contact richt op één of meerdere verzorgers (van twee tot ongeveer zes maanden),
3. Een fase waarin de eigenlijke gehechtheid zich laat zien, de fase waarin een kind met signalen en beweging de nabijheid van één specifieke verzorger behoudt (van zes maanden tot vier jaar)
4. Een fase waarin er sprake is van zogenaamd partnerschap (vanaf vier jaar), waarbij het kind rekening kan houden met en zich kan inleven in de wensen en plannen van de ouder of verzorger.

Storingen in de hechting en een hechtingsstoornis ontstaan voor het vijfde levensjaar en kunnen ook op latere leeftijd nog grote impact hebben (*Heester, 2009*).

Bowlby krijgt veel kritiek omdat hij alleen de moeder noemt als belangrijkste hechtingspersoon. Uit onderzoek is gebleken dat een kind zich vaak aan meerdere personen hecht (*Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005*).

### **2.2.2 Hechting volgens Ainsworth**

De Amerikaanse psycholoog Ainsworth heeft een eigen visie op hechting. Zij heeft de 'Strange Situation Procedure', of 'Vreemde-Situatie-Procedure' ontwikkeld. Hierbij gaan de vertrouwde verzorger en het kind samen naar een onbekende speelkamer. Als een begeleider binnenkomt, verlaat de vertrouwde verzorger de kamer. De reactie van het kind op deze situatie wordt geobserveerd. Een kind dat veilig gehecht is zal angstig en verdrietig reageren, maar laat zich troosten door de begeleider. Als de vertrouwde verzorger weer naar de kamer terugkeert, wordt de reactie van het kind opnieuw geobserveerd. Een veilig gehecht kind zal naar de vertrouwde verzorger toe gaan en blij reageren op de terugkomst. Daarna zal het kind verder gaan met spelen. Er zijn ook kinderen die anders reageren.

Ainsworth deelt de kinderen in drie gehechtheidsklassen in namelijk: A, B, C. De ABC volgorde heeft te maken met exploratie en hechtingsdrang (*Verheij, Verhulst, en Ferdinand 2007*).

#### A. Vermijdend gehecht.

Het kind reageert niet of nauwelijks, het lijkt eerder onverschillig. Het lijkt alsof zij hun gehechtheid niet in gedrag weten om te zetten, omdat ze zich niet veilig voelen in de relatie. Het kind reageert niet afwijzend op het gezelschap van de begeleider. Het lijkt hen niet te kunnen schelen wanneer de vertrouwde verzorger de kamer verlaat of weer terugkomt.

#### B. Veilig gehecht.

Het kind zal angstig en verdrietig reageren bij het vertrek van de vertrouwde verzorger, maar laat zich troosten door de begeleider. Een veilig gehecht kind zal naar de vertrouwde verzorger toe gaan als deze terug is en blij reageren op de terugkomst. Daarna zal het kind verder gaan met spelen.

#### C. Ambivalent gehecht.

Dit kind is heel onzeker en klampt zich aan de vertrouwde verzorger vast. Tijdens het spel in de spelkamer laat het de vertrouwde verzorger niet los. En komt niet of nauwelijks tot spelen. Als de vertrouwde verzorger terugkeert, reageert het kind afwijzend en boos op de vertrouwde verzorger. Het kind laat zich moeilijk troosten, en speelt hierna nog minder.

Later hebben Main en Solomon er nog een vierde klasse aan toegevoegd. (*Verheij Verhulst en Ferdinand, 2007*)

#### D. Gedesorganiseerd gehecht.

Het kind is tijdens de scheidingsperiode intens verdrietig, als de vertrouwde verzorger terug komt 'bevriezen' ze. Het lijkt alsof ze bang zijn voor de vertrouwde verzorger. Het hechtingsgedrag is niet heel sterk of heel zwak maar vervormd van de andere types. (*Nicolai, 2001*)

### **2.2.3 Hechtingsstoornis criteria DSM-IV**

Ik gebruik DSM-IV om een vergelijking van psychiatrische stoornissen en definities te noteren waaraan iemand moet voldoen om in een bepaalde groep te vallen.

De DSM-IV onderscheidt twee typen hechtingstoornissen (R.A.D.: Reactive Attachment Disorder)

1. Het geremde type;

Waarbij het kind geen aanzet geeft tot of niet reageert op de meeste sociale relaties op een bij de ontwikkeling passende manier, zoals blijkt uit buitensporige geremdheid, overmatige waakzaamheid of sterk ambivalente of tegenstrijdige reacties;

2. Het ontremde type;

Waarbij het kind slechts oppervlakkige relaties aangaat, zoals blijkt uit kritiekloze vriendelijkheid met duidelijk onvermogen passende selectieve gehechtheid te tonen

(Verheij, Verhulst, Ferdinand, 2007)

### **2.3 Separatieangst/ Verlatingsangst**

Het is van belang dat het kind leert dat uit het oog niet meteen uit het hart betekent. (Mahler geciteerd in Verheij Verhulst en Ferdinand, 2007) Met andere woorden als het kind ervaart dat moeder of vader- hechtingsfiguur een apart persoon is, die uit het gezichtsveld kan verdwijnen is het van belang dat het kind een innerlijke representatie van deze figuur ontwikkelt, die geruststellend is om de steeds langer wordende momenten van verlaten of separatie te verdragen.

Volgens Mahler is deze ontwikkelingstaak min of meer voltooid op de leeftijd van 36 maanden. Wanneer er nog teveel separatieangst na 36 maanden bij een kind bestaat, ontstaan over het algemeen problemen. Een voorbeeld hiervan is met het naar school gaan. Uit onderzoek blijkt dat separatieangst (volgens de theorie van Mahler) piekt bij dertien maanden en sterk afneemt bij dertig maanden. (Gershaw,

Schwartz, in Verheij Verhulst en Ferdinand, 2007) De kans dat een kind gaat huilen als de ouder de ruimte verlaat, is het grootst tussen acht en 24 maanden. (Kagan, Kearsley, Zelazo in Verheij Verhulst en Ferdinand, 2007)

Separatie of verlatingsangst is de angst die in de normale ontwikkeling voor het eerst te zien is op een leeftijd van ongeveer 8-9 maanden. Het is de angst die het kind vertoont wanneer het plotseling gescheiden wordt van degene aan wie hij of zij gehecht is. Eerdere ervaringen kunnen een rol spelen. Separatieangst wordt versterkt onder abnormale, stressvolle omstandigheden zoals een ziekenhuisopname. (Verheij, Verhulst, en Ferdinand, 2007)

Kinderen en jongeren met een separatieangststoornis vertonen een niet meer bij de ontwikkelingsfase passende angst als reactie op het gescheiden raken van diegenen aan wie het kind gehecht is. De mate van angst kan variëren van het zich ongemakkelijk voelen bij naderend afscheid, tot een heftige paniecreactie als de scheiding plaatsvindt. Ook lichamelijke klachten, zoals buikpijn, kunnen zich voordoen. Verder zijn er een aantal symptomen, zoals: weigering om te gaan slapen zonder de ouders in de buurt te hebben; nachtmerries en angstige fantasieën over separatie van de ouders met als thema bijvoorbeeld verdwalen, een ongeval of een andere rampzalige gebeurtenis, of naar school moeten gaan. De reden waarom een kind of jongere weigert om naar school te gaan kan extreme separatieangst zijn.

### **2.3.1 Separatieangststoornis criteria DSM-IV**

Ik wil graag DSM-IV aanhalen om zo een eenduidig beeld te geven van het algemene beeld van Separatiestoornis. En zo aangeven aan welke eisen iemand moet voldoen om in deze groep te vallen. Het is een goed classificatie middel voor stoornissen. De separatieangststoornis is de enige angststoornis die in de DSM-IV classificatie ondergebracht is in het deel dat specifiek is voor de kinderleeftijd en adolescentie. DSM-IV kent de volgende diagnostische criteria:

- A. Niet bij de ontwikkeling passende en overdreven angst gescheiden te worden van huis of van diegenen aan wie het kind gehecht is, zoals blijkt uit ten minste drie (of meer) van de volgende symptomen:

1. Terugkerend overmatig lijden wanneer zich een scheiding van huis of van een van diegenen aan wie het kind gehecht is voordoet of verwacht wordt.
2. Aanhoudende en overdreven bezorgdheid over het verliezen van diegenen aan wie het kind gehecht is of het mogelijke kwaad dat deze persoon kan overkomen.
3. Aanhoudende en overdreven bezorgdheid dat een onverwachte gebeurtenis tot een scheiding van een belangrijk persoon, aan wie het kind gehecht is, zal leiden.
4. Aanhoudende tegenzin of weigering om naar school of ergens anders heen te gaan vanwege de scheidingsvrees.
5. Aanhoudende en overdreven vrees voor alleen zijn of weigeren alleen thuis te zijn zonder diegenen aan wie het kind gehecht is of in andere situaties te zijn zonder de aanwezigheid van belangrijke volwassenen.
6. Aanhoudende tegenzin of weigering om te gaan slapen zonder dat diegene aan wie het kind gehecht is in de buurt is, of om ergens te gaan logeren
7. Terugkerende nachtmerries over verlaten of separatie.
8. Terugkerende klachten over lichamelijke symptomen (zoals hoofdpijn, buikpijn, misselijkheid of overgeven) wanneer zich een scheiding van diegenen aan wie het kind gehecht is voordoet of verwacht wordt.

B. De duur van de stoornis is ten minste vier weken.

C. Het begin ligt voor het achttiende jaar.

D. De stoornis veroorzaakt in hoge mate lijden of beperkingen in sociaal of school functioneren of het functioneren op andere belangrijke terreinen.

E. De stoornis komt niet uitsluitend voor in het beloop van een pervasieve ontwikkelingsstoornis, schizofrenie of andere psychotische stoornissen en is bij adolescenten niet eerder toe te schrijven aan een paniekstoornis met agorafobie. (Verheij, Verhulst, en Ferdinand, 2007) )

## **2.4 Rouwverwerking**

Om te begrijpen hoe ik kinderen het best zou kunnen ondersteunen bij het verwerken van het afscheid heb ik mij verdiept in de theorie over rouwverwerking. Ik bespreek

eerst rouwverwerking volgens Kübler-Ross en vervolgens hoe Worden dit ziet. Daarna maak ik een vergelijking tussen die twee. Ik eindig met een stuk specifiek over rouwverwerking bij kinderen.

#### **2.4.1 Rouwverwerking volgens Kübler-Ross**

Elisabeth Kübler-Ross was een Amerikaans-Zwitsers psycholoog die vooral in Amerika als psychiater naam heeft gemaakt door haar manier van stervensbegeleiding en rouwverwerking.

Kübler-Ross (2006) gaat uit van fasen die doorlopen moeten worden bij het rouwen om een geliefd persoon/ traumatische gebeurtenis. Na deze fasen van rouw kan de persoon weer verder met het leven, en het verlies het hoofd bieden.

##### **Fase 1 Ontkenning**

In deze fase ontkent de persoon wat er gebeurt, is en probeert door deze ontkenning zichzelf tegen de waarheid te beschermen zodat niet alles in een keer binnen komt en het gedoseerd binnen kan komen. Aan het eind van deze fase gaat de persoon op zoek naar een schuldige, en wil alle feiten en de waarheid weten. Ook kan een kind volgens Verliefde & Fiddelaers-Jaspers (2005) een regressieve reactie vertonen. Als een kind de pijn niet aankan, kan het teruggaan naar de vorige ontwikkelingsfase

Voorbeeld: Een kind dat kort geleden zijn moeder heeft verloren wordt gevraagd naar hoe het met hem gaat. Het kind antwoordt hierop alleen over een verloren wedstrijd en laat niets los over het verlies van zijn moeder. Ook kan het kind plots weer in de broek gaan plassen.

##### **Fase 2: Protest**

Als de persoon merkt dat ontkennen niet werkt gaat het protesteren tegen de verdrietige ervaring en heeft hierbij veel woede. Ook komen er vaak veel gevoelens van ergernis, wrok, wraak en afgunst omhoog. Hierbij komen gedachten naar boven als: 'Waarom ik?' 'Waarom nu?'.

Voor de omgeving is dit een hele lastige fase omdat de persoon vaak egocentrisch, onvriendelijk en ondankbaar over kan komen. De persoon kan het leven voor andere betrokkenen soms erg zwaar en moeilijk maken. Door zich druk te maken over de schuldvraag ontwijkt men ook het gevoel van verlies en verdriet.

Voorbeeld: Een jongen die zijn vader net heeft verloren d.m.v. een auto ongeluk. Hij vraagt continue naar de feiten; waarom had pappa zijn gordel niet om, waarom mama heb jij er niets van gezegd, waarom heeft de buurjongen nog wel een pappa, ik vind pappa stom, waarom is hij dood, ik vind het oneerlijk, waarom heeft pappa niet aan mij gedacht en zijn gordel om gedaan. Wij moeten toch ook onze gordel om doen, ik ben boos op pappa!

### Fase 3: Onderhandelen en vechten

Als de persoon merkt dat boos zijn en protesteren niet helpt, kan de persoon het verlies proberen te verwerken door zich nieuwe doelen te stellen of voornemens te maken en te onderhandelen met zichzelf: 'als ik dit doe dan, zal dat het gevolg zijn.' Deze doelen, voornemens, onderhandelingen kunnen verschillende vormen aannemen.

Voorbeeld: Bij een kind door bijvoorbeeld een prestatie te leveren: zoals een doelpunt te maken tijdens een voetbalwedstrijd speciaal voor de overledene. Bij een volwassen verlies zoals een ontslag kan dit door het aan te vechten bij de rechter.

### Fase 4: Depressie

Als het verdriet niet langer te ontkennen is en protesten, onderhandelingen, tegenaanvallen, etc. niet geholpen hebben, treedt vaak depressie op. De persoon zit vaak erg diep in zijn verdriet en sluit zich af van de buitenwereld. De persoon is bezig dit verdriet te verwerken daardoor wordt er in deze fase veel gehuild. In deze fase is er ook nog veel woede en onmacht. Dit komt vaak door onvoltooid gesloten zaken of dingen die niet gezegd konden worden, schuldgevoelens. Als deze woede niet goed geuit kan worden is er kans op een grotere depressie.

Voorbeeld: Een kind dat met spullen gaat gooien zonder duidelijke aanleiding, reageert externaliserend. Hij uit zijn gevoel alleen door middel van geweld en schreeuwen. Het is moeilijk om normaal contact met het kind te krijgen. Ook kan er sprake zijn van internaliserend gedrag. Kind sluit zich af, komt dromerig over, is niet enthousiast te krijgen voor activiteiten die normaal wel als interessant worden beschouwd. Daarbij zie je vaak een passief agressieve houding vooral bij conflicten.

#### Fase 5: Aanvaarding

Dit is de laatste fase volgens Kübler-Ross (2006), de persoon heeft het verlies aanvaard en geaccepteerd. Het verlies krijgt een plekje. De persoon gaat nieuwe dingen ondernemen. Misschien een andere baan zoeken bij het verliezen van een baan, en nieuwe contacten leggen en verder met het leven bij verlies van een geliefde.

Voorbeeld: Een jongen die zijn beste vriendje heeft verloren door een verhuizing, staat uiteindelijk weer open voor nieuwe vriendschappen. Hij maakt een nieuwe beste vriend.

### **2.4.2 Rouwverwerking volgens Worden**

Naast Kübler-Ross(2006) heeft ook de Amerikaanse psychiater Worden (1992) een bekende theorie over rouwverwerking. In het zogeheten rouwtaken model van Worden, wordt er vanuit gegaan dat mensen na het verlies van een dierbare vier taken dienen te volbrengen.

Taak 1: Het aanvaarden van het verlies.

De realiteit van het overlijden dringt vaak pas geleidelijk door. Het geloven van het verlies van een dierbare. Het vaak gevoelsmatig aanvaarden van het verlies is het lastigst, er komen veel verschillende momenten waarbij het confronterende feit naar boven komt dat de overledene voorgoed weg is.

Het omgekeerde van aanvaarding van het verlies is ontkenning. Ook dit kan voorkomen. Sommige mensen kunnen het verlies van de dierbare niet onder ogen komen en proberen op deze manier het feit te ontkennen. Door bijvoorbeeld nog

steeds de tafel te dekken voor de overledene. Het verwerken van het verlies wordt steeds moeilijker naarmate de ontkenning langer duurt.

Taak 2: Het voelen van de pijn dat het gevolg is van het verlies.

Volgens Worden(1992) is het noodzakelijk om pijn en verdriet te voelen bij het verlies van een dierbare. Er zijn mensen die dit gevoel proberen te ontkennen en te negeren. Zoals ook met blijdschap gebeurt, beleeft en uit ieder mens deze gevoelens anders. Toch kan het rouwproces verstoort raken op het moment dat mensen dit gevoel te lang negeren of ontkennen volgens Worden.

Taak 3: Het aanpassen aan een leven en een situatie waar de overleden dierbare geen deel meer van uitmaakt.

Na de dood van een dierbare moeten de overlevenden verder met hun leven. Dit vergt wat aanpassingen of zelfs nieuwe vaardigheden voor de overgeblevenen, zij moeten wellicht als er sprake is van het verlies van een partner alleen beslissingen gaan nemen. Ook een moeder die de opvoeding met haar man deelde en haar man verliest, staat er alleen voor in de opvoeding.

Er verandert vaak ook iets in de identiteit van nabestaanden binnen de maatschappij. Een man die zijn vrouw verliest is ineens geen echtgenoot meer, maar weduwnaar. Een moeder die haar enige kind verliest, verliest haar moederrol. Kinderen die hun ouders verliezen zijn wees.

Taak 4: De overledene emotioneel een plek geven en verder leven zonder de overledene.

Er ontstaat een toekomstperspectief voor de overgeblevenen. Ze pakken hun leven weer op en geven het verdriet een plek. En gaan op zoek naar nieuwe relaties of nieuwe ervaringen om het verdriet minder te laten worden.

Deze laatste fase gaat ook wel eens mis. Het kan zijn dat mensen de band met de overledene niet willen veranderen omdat ze zich schuldig te voelen dat hun leven doorgaat en bang zijn dat zij de overledene zullen vergeten als zij verder gaan met hun leven.

Vooraf oudere mensen die hun partner verliezen hebben een groot gedeelte van hun leven gedeeld met hun overleden partner en kunnen zich geen leven zonder de ander voorstellen. Ook hebben ouderen vaak minder mogelijkheden om dingen zelfstandig te doen en op deze manier nieuwe contacten te leggen of nieuwe ervaringen op te doen. ([www.rouwen.berseba.nl](http://www.rouwen.berseba.nl))

### **2.4.3 Vergelijking Kübler-Ross en Worden**

Het verschil tussen de theorieën van Kübler-Ross(2006) en Worden(1992) is het grootst in de bewoordingen van de stappen in het rouwproces. Kübler-Ross heeft het over fases waar een persoon doorheen gaat, Worden heeft het over taken en gaat uit van 'werk' dat de persoon moet verrichten om een rouwproces door te komen. Ook heeft Worden het maar over 4 taken, in tegenstelling tot Kübler-Ross die het over 5 verschillende stadia heeft. Bij Kübler- Ross is aanvaarding de laatste fase, terwijl Worden er als 1e taak mee begint.

Toch zijn er ook overeenkomsten: beiden verwoorden in het begin van het rouwproces de ontkenning waar de persoon in kan zitten. Worden kiest ervoor om uit te gaan van de positieve kant, namelijk de aanvaarding en spreekt nadat deze taak niet volbracht wordt pas over ontkenning. Ook zijn de laatste fases met elkaar te vergelijken, de persoon moet zijn leven weer oppakken zonder de overledene of het verlies, en zo zijn toekomstperspectief aanpassen en het verlies een plekje te gaan geven.

### **2.4.4 Rouw bij kinderen**

Kinderen rouwen net zozeer als volwassenen, afhankelijk van hun leeftijd, ontwikkelingsfase en begrip van de situatie zullen zij zich echter anders uiten dan volwassenen.(Tijlstra,2002) Soms lijkt het alsof ze onaangedaan doorgaan met hun dagelijkse bezigheden. Zij hebben soms nog geen woorden voor wat ze voelen en uiten hun gevoelens 'spelenderwijs'. Verdrietige momenten kunnen ze bijvoorbeeld afwisselen met een potje voetbal of een rondje skaten. (Fiddelaers-Jaspers, 2009)

Soms kunnen kinderen net als volwassenen erg verdrietig zijn en kan hun concentratie slecht zijn. Sommigen kunnen lichamelijke klachten krijgen of zelfs een

tijdelijke terugval in hun ontwikkeling meemaken. (bedplassen, angstig en extra aanhankelijk zijn.) (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005)

Vanaf een jaar of elf gaat het rouwproces steeds meer op dat van volwassenen lijken. Tieners en jongeren stellen hun rouw soms onbewust uit, omdat de ontwikkelingen tijdens de puberteit alle energie opeisen of omdat ze een zorgende rol in het gezin op zich (moeten) nemen. (Kienhorst, Boelen, & Huiskes, 2002),

## **2.5 Culturele verschillen**

In mijn klas en in de wijk waar ik les geef in Rotterdam–Zuid heb ik, naast de Nederlandse cultuur, vooral te maken met de Islamitische cultuur (ik heb veel Turkse en Marokkaanse kinderen) en Antilliaanse cultuur. In mijn probleemverkenning komt naar voren dat er een verschil van mening is over de invloed van een andere cultuur op hoe er met afscheidssituaties omgegaan wordt. Ik wil graag deze twee culturen en de Nederlandse cultuur naast elkaar leggen en deze vergelijken op de punten die te maken hebben met afscheid als gevolg van groepsovergang. Hiermee wil ik uiteindelijk meer begrip krijgen voor de aanwezige verschillen in de behoeftes en gedragingen van kinderen uit deze culturen om dit (waar nodig) mee te kunnen nemen in mijn lessencyclus.

Helaas wordt er in de literatuur vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan specifieke rituelen rond de uitvaart in deze culturen. Informatie over de rouwverwerking of de periode daarna en hoe er specifiek per cultuur met het verlies om wordt gegaan is niet direct voorhanden. Ik bespreek daarom kort de literatuur die de rouw rituelen beschrijft binnen de Antilliaanse en Islamitische cultuur. Daarna leg ik de link naar de theorie van Hofstede (1991) over de hoe de Nederlandse, Antilliaanse en Islamitische cultuur scoren op de 5 culturele dimensies zoals hij deze ziet.

### **2.5.1 Afscheid in de Antilliaanse en Islamitische cultuur.**

Bij veel culturen is het de gewoonte om kinderen en jongeren te betrekken in de rituelen. Toch laat de communicatie over deze rituelen en het hoe en wat vaak te wensen over. Ook is er niet altijd speciale aandacht voor kinderen, maar wordt er wel van hen verwacht dat ze meedoen. Het kan ook zijn dat sommige rituelen niet meer

passen bij de ‘vernederlandste kinderen’ en zij de oude gebruiken niet begrijpen. (Goudriaan, 2001).

#### **2.5.1.1 Islamitische rouwrituelen**

Moslims in Nederland zijn afkomstig uit veel landen, met allemaal hun eigen culturele identiteit. Centraal staat de Koran met daarin de openbaringen van Allah aan de profeet Mohammed. Ook hebben ze de Soenna, daarin staan alle verhalen van Mohammed en zijn leefwijze beschreven. Moslims halen veel van hun rituelen uit deze twee boeken. Een dode moet volgens de islam zo snel mogelijk begraven worden het liefst binnen 24 uur. Veel moslims kiezen er nog voor om in het moederland begraven te worden. Dit vanuit de gedachte dat men ooit terug zal keren en andere overleden familieleden niet alleen wil laten. De rouwtijd mag drie dagen duren, daarna is dit ongepast om de familieleden aan dit verlies te herinneren. Deze rouwtijd is vaak sober en er is weinig ruimte voor het uiten van emoties (Spee, Roos en Fiddelaers-Jaspers, 2000)

#### **2.5.1.2 Antilliaanse rouwrituelen**

De Antilliaanse rituelen rond de dood zijn afkomstig uit Afrikaanse, Indiaanse en christelijke godsdiensten. Voor Antillianen is de wereld van de geesten vaak een reëel onderdeel van het leven. Rondom de dood bestaan allerlei denkbeelden, ver- en geboden, die voor anderen misschien op ‘bijgeloof’ duiden, maar voor hen een dagelijkse werkelijkheid zijn. Tijdens de rouwbijeenkomst wordt muziek gedraaid, iemand gaat voor in gebed. Men bidt onder andere de rozenkrans. De familieleden en andere aanwezigen geven de dode goede wensen en boodschappen mee. De mensen praten veel en huilen, spreken jammerklachten uit. De emoties kunnen heftig zijn. Vooral tegen de tijd dat het rouwbezoek bijna afgelopen is en men zich gaat realiseren dat dit echt de laatste keer is dat men bij de dode is en deze dadelijk echt gaat vertrekken, wordt alles nog emotioneler. De mensen houden zich vast aan de kist en willen die niet loslaten. Met zachte hand wordt de rouwbijeenkomst beëindigd. Crematie gebeurt niet, het lijk moet zo ongeschonden mogelijk het graf in gaan. De meeste Antillianen laten zich na hun dood begraven in het land van herkomst. Het is een plicht om een graf goed te onderhouden. (Pessiseron, 1999)

### 2.5.2 De 5 culturele dimensies volgens Hofstede

Geert Hofstede is een Nederlands organisatiepsycholoog, die internationale bekendheid geniet op het gebied van interculturele studies. Hofstede (1991) was hoogleraar Vergelijkende cultuurstudies van organisaties aan de Universiteit Maastricht. Cultuur is het denken, doen en laten van een mens. Dit is niet iets erfelijks dit heeft te maken met de opvoeding en de sociale ervaringen en omgeving waar een persoon in zijn leven door omringd wordt. 'Cultuur staat in tussen de menselijke natuur en de persoonlijkheid' (Rompelson, 2005 H.1, alinea 2 )

Hofstede is bekend geworden door zijn cultuurmodel, dat gebruik maakt van 5 door hem in kaart gebrachte dimensies (bepalende kenmerken). Ieder cultuur scoort hier in meer of mindere mate op en aan de hand van de scores kunnen culturen met elkaar worden vergeleken. (Hofstede, 1991)

Hofstede (1991) heeft het over 5 dimensies die een cultuur bepalen.

#### 1.Machtsafstand

Heeft te maken met de maatschappelijke ongelijkheid in een land. De gelijkheid van bijvoorbeeld een baas of een werknemer of een man en een vrouw. Het is de mate waarin maatschappelijke ongelijkheid verwacht en geaccepteerd wordt.

#### 2.Individualisme vs. Collectivisme

Het woord **individualisme** zegt het al, het is het individu waar het om draait, de persoon richt zich voornamelijk op de zorg voor zichzelf en zijn directe omgeving. Bij collectivisme wordt het groepsbelang gesteld boven die van een individu. Het individu ontleent zijn identiteit aan de groep. In ruil voor levenslange bescherming, geeft de persoon zijn onvoorwaardelijke loyaliteit.

Landen met een grote machtsafstand zijn vaak collectivistische landen en landen met een kleine machtsafstand vaak individualistisch. (Hofstede, 1991)

### 3. Masculiniteit vs. Feminiteit

Hier gaat het over het verdelen van de rollen in de maatschappij, bij meer feminie culturen lopen 'vrouwelijke en mannelijke' (koken, werken, fietsband plakken) zaken in elkaar over. Ook is er hier meer ruimte voor emoties en de mensen zijn zorgzamer. In een masculiene cultuur is er een duidelijke verdeling van de mannen en de vrouwen zaken. Ze worden verschillend opgevoed en ze hebben in het leven verschillende taken te vervullen. In deze cultuur is ambitie en zijn prestaties heel belangrijk.

### 4. Onzekerheidsvermijding

De mate waarin mensen zich bedreigd voelen door onzekerheid, dit gevoel uit zich onder ander in stress en behoefte aan voorspelbaarheid. Culturen die hoog scoren op onzekerheidsvermijding hebben veel strikte regels en maatschappelijke normen waar aan voldaan dient te worden. In deze landen zijn er ook meer taboes.

### 5. Lange termijn vs. korte termijn oriëntatie

Is het rekening houden op lange of op korte termijn met de toekomst. Bij de lange termijn oriëntatie is men veel gericht op de toekomst en er wordt veel gepland en er wordt geld gespaard voor later. Bij de korte oriëntatie is men niet zo van planning. Het is nu en daarin wordt ook geleefd, 'pluk de dag' past goed bij deze vorm van oriëntatie men houdt zich erg aan tradities vast, en is bang voor gezichtsverlies.

#### **2.5.2.1 Verschillen op relevante dimensies**

Niet alle dimensies van Hofstede(1991) zijn even relevant voor het vergelijken van de verschillende culturen met betrekking tot de omgang met rouw, hechting en verlatingsangst. Toch zijn er wel een aantal die we kunnen gebruiken om de vergelijking te maken hoe er in de Nederlandse, Antilliaanse en Islamitische cultuur om wordt gegaan met hechting, afscheid en rouw. Ik ga dieper in op de dimensies: individualisme/collectivisme, masculiniteit/feminiteit en onzekerheidsvermijding.

#### Individualisme/collectivisme

In de Nederlandse cultuur is er veel sprake van individualisme, iedereen leeft een beetje op zijn eigen eiland. De Antilliaanse cultuur is meer gericht op collectivisme,

deze mensen delen graag veel met elkaar en zijn erg op de groep gericht. De Islamitische cultuur zit hier tussen in. Zij kennen wel het groepsgevoel heel sterk maar houden dit binnen de vertrouwde (grotere) groep van mensen.

Op basis hiervan zou je dus kunnen zeggen dat het voor kinderen uit de meer groepsgerichte Antilliaanse- en Islamitische cultuur lastiger zou kunnen zijn om uit een groep te stappen. Dit in tegenstelling tot de Nederlandse meer individueel gerichte cultuur waarin het belang van de groep een minder grote rol speelt.

#### Masculiniteit/Feminiteit

Als we gaan kijken naar de dimensie masculiniteit/feminiteit merken we dat er in Nederland sprake is van een feminiene cultuur. Waarbij emoties en zorgen voor elkaar geen probleem zijn voor zowel een vrouw als een man, welzijn en relaties zijn erg belangrijk in een feminiene cultuur. In de Antilliaanse en Islamitische cultuur heerst meer de masculiene cultuur. In een masculiene cultuur is men meer gericht op prestaties en succes.

Op basis hiervan zou je de conclusie kunnen trekken dat er in de Nederlandse cultuur meer ruimte is voor kinderen bij het tonen van emoties bij een emotioneel afscheid. Dit in tegenstelling tot die van de Islamitische en Antilliaanse cultuur waarbij kinderen zich groot moeten houden en zich meer moeten richten op presteren en er minder ruimte is voor verdriet of het tonen van emoties bij een emotioneel afscheid.

#### Onzekerheidsvermijding

Nederland heeft een lage onzekerheidsvermijding dit kun je merken aan minder strikte regels. Verschillen in mening worden geaccepteerd, mensen zijn vrij om dingen zelf in te vullen zoals zij het graag willen dat het gaat/loopt. De Islamitische cultuur scoort erg hoog op onzekerheidsvermijding. De Antillen zit tussen de Nederlandse en islamitische cultuur in, hier heerst onder andere een strakkere norm voor hygiëne.

Op basis hiervan zou je de conclusie kunnen trekken dat kinderen uit de meer onzekerheid mijdende Islamitische en Antilliaanse cultuur in meerder mate last

hebben van het verlaten van een vertrouwde en bekende groep en klaslokaal. Daarnaast kan voor deze groep kinderen ook de onzekerheid en onbekendheid van de nieuwe situatie hen parten spelen.

## **2.6 Enquêtes**

Ik wil graag informatie inwinnen van de kinderen van groep 8 om deze te gebruiken bij de opzet van de lessencyclus. Ik heb mij hiervoor verdiept in de theorie over een aantal relevante onderzoeksmethoden om deze informatie in te winnen. Eerst bespreek ik de voor mij relevante media om de informatie bij de kinderen in te winnen en daarna de mogelijk te gebruiken vraagstelling.

### **2.6.1 Afname methode**

De twee hoofdmethoden om specifieke informatie in te winnen van personen zijn de mondelinge enquête of interview en de schriftelijke enquête. ([www.habe.hogent.be](http://www.habe.hogent.be)) Beide vormen hebben hun eigen specifieke voor en nadelen waar het gaat om informatie verwerving. Het is belangrijk om rekening te houden met de specifieke voor en nadelen van een methode en de methode af te stemmen op het doel van de informatie verzameling.

#### **2.6.1.1 Persoonlijke interviews**

De voordelen van een persoonlijk interview zijn:

- Geschikt voor verwerven van kwalitatieve informatie;
- Geschikt voor moeilijk zijn te standaardiseren en complexe vragen;
- Geschikt voor het onderzoeken van problemen die nog niet vaak werden bestudeerd;
- Interviewer kan vragen toelichten indien onduidelijk;
- Mogelijkheid om door te vragen;
- Minder erg als de vragenlijst lang is;

De nadelen van een persoonlijk interview zijn:

- De aanwezigheid van een interviewer kan een nadeel betekenen bij 'moeilijke of lastige' vragen en/of sociaal wenselijk antwoorden opleveren;

- De interviewer met zijn voorkomen en intonatie kan de antwoorden van de onderzoeksgroep beïnvloeden;
- Een interview is vaak arbeidsintensief en tijdrovend en daardoor duur;
- De verwerking van de gegevens is vaak moeilijk doordat antwoorden niet gestandaardiseerd zijn;
- De analyse van de antwoorden kan beïnvloedt worden door de interpretaties van de onderzoeker;
- Interviews zijn vaak niet geschikt voor het gebruik bij een statistisch onderzoek.

### **2.6.1.2 Schriftelijke enquête**

Een schriftelijke enquête heeft een aantal algemene voor en nadelen:

Voordelen:

- Makkelijk en sneller een grote onderzoeksgroep bereiken
- Anoniemer dan persoonlijk interview.
- Ook is de kans op sociaal- wenselijke antwoorden kleiner.
- Levert vaak kwantitatieve informatie op die 'gescoord' kan worden, en geschikt is voor een statistisch onderzoek;
- Informatie is makkelijker te verwerken omdat deze al op schrift staat.

Nadelen:

- Niet geschikt voor veel toelichting bij vragen;
- Niet geschikt voor doorvragen;
- Minder geschikt voor veel open vragen
- Vaak een relatief lagere hoeveelheid reacties dan interviews.

Een schriftelijke enquête kan op diverse manieren worden afgenomen. De onderstaande methoden zijn mogelijkheden voor mijn onderzoek en hebben specifieke voor en nadelen:

Enquêtes per brief of via internet

De enquête wordt per brief/e-mail verstuurd of de onderzoeksgroep wordt uitgenodigd via internet de enquête in te vullen.

Voordelen:

- Kan worden ingevuld wanneer de geënquêteerde daar tijd/animo voor heeft.
- Snel hele grote onderzoeksgroepen bereiken

Nadelen:

- De hoeveelheid mensen die reageren is vaak heel laag.
- De informatie is soms oppervlakkig.
- Als de vraag verkeerd begrepen wordt, kan er geen toelichting of verdieping gegeven worden bij de vraag en alsnog zorgen dat de vraag goed beantwoordt wordt.
- Er is geen controle over wie de vragenlijst invult.

Klassikale enquête

Bij de klassikale enquête wordt een groep personen in een lokaal samengebracht om een vragenlijst in te vullen.

Voordelen:

- Door middel van een korte introductie op de vragenlijst raakt de onderzoeksgroep meer gemotiveerd om de vragenlijst in te vullen.
- Er kunnen verhelderende vragen gesteld worden als bepaalde vragen niet duidelijk zijn.

Nadelen:

- In klassen of groepen worden leerlingen/ mensen sterk beïnvloedt door de mening van anderen.

## **2.6.2 Vraagstelling**

Er is in het maken van een enquête onderscheid tussen een gestructureerde en ongestructureerde enquête.([www.scriptie.nl](http://www.scriptie.nl)) Vragen worden gestructureerd genoemd

als ze volledig zijn vastgelegd, zowel qua formulering als qua volgorde. Ook antwoorden kunnen meer of minder voor gestructureerd zijn. ([www.allesovermarktonderzoek.nl](http://www.allesovermarktonderzoek.nl)) Men spreekt van gesloten vragen als men moet kiezen uit een aantal vooraf bepaalde antwoorden (vb. ja / nee / geen mening). Bij het beantwoorden van open vragen mag de onderzoeksgroep zeggen/schrijven wat hij wil.

Naast open en gesloten vragen zijn er nog diverse mogelijke vraagvormen ([www.infoNu.nl](http://www.infoNu.nl)) te weten:

- **Meerkeuzevragen:** Dit zijn vragen waarbij de ondervraagden kunnen kiezen uit vooraf vastgestelde antwoorden.
- **Volgorde vragen:** Bij deze vragen moet de ondervraagde de antwoorden in een bepaalde volgorde zetten. Bijvoorbeeld naar belangrijkheid.
- **Schaalvragen:** Dit zijn vragen waarbij de ondervraagden iets in moeten schalen op basis van hun mening. Over het algemeen wordt een 5 of 7 schaal vaak gebruikt.
- **Ratio vragen:** Dit zijn vragen waarbij de ondervraagden een verhouding aan moeten geven door bijvoorbeeld 100 punten te moeten verdelen over verschillende elementen.

## **Hoofdstuk 3: Onderzoeksopzet**

In dit hoofdstuk ga ik mij verdiepen in de onderzoeksopzet van mijn onderzoek. Om te beginnen met het bespreken van de onderzoeksvorm in paragraaf 3.1. In paragraaf 3.2 ga ik dieper in op de onderzoeksgroep waarbij mijn onderzoek heeft plaatsgevonden. In paragraaf 3.3 bespreek ik de dataverzamelingsmethode en onderzoeksinstrumenten. In paragraaf 3.4 beschrijf ik de opzet van de enquêtes en in paragraaf 3.5 bespreek ik de opzet van de lessencyclus. In paragraaf 3.6 bespreek ik hoe ik mijn enquêtes heb verwerkt en hoe ik ze ga beoordelen. In paragraaf 3.7 bespreek ik de validiteit en betrouwbaarheid van mijn onderzoek. In paragraaf 3.8 bespreek ik op welke manier ik gebruik gemaakt heb van triangulatie binnen mijn onderzoek. In 3.9 bespreek ik mijn omgang met ethische kwesties. Om vervolgens met paragraaf 3.10 af te sluiten met een stappenplan van mijn onderzoek.

### **3.1 Onderzoeksvorm**

Ik heb gekozen voor een onderzoek dat kan worden geclassificeerd als constructief onderzoek, ofwel onderzoek met als doel het opzetten van een plan of methode ([www.scriptie.nl](http://www.scriptie.nl)). Ook zou mijn onderzoek actieonderzoek kunnen worden genoemd waarbij de vier door Kallenberg (2007) genoemde stappen (probleem, verkenning, verbeteractie en rapportage) zijn doorlopen.

### **3.2 De onderzoeksgroep**

Mijn onderzoeksgroep bestaat uit groep 8 van jaargang 2010/2011. Dit is mijn huidige groep. De klas bestaat uit 6 jongens en 10 meisjes. Deze kinderen hebben tot nu toe het hele jaar 5 dagen in de week één leerkracht voor de groep gehad. De kinderen hebben een 'gezonde' behoefte om naar het Voortgezet Onderwijs te gaan en een 'gezonde' angst voor deze grote stap.

In deze klas zitten 2 kinderen met een stoornis in het autistisch spectrum. De een heeft PDD-NOS en de ander heeft nog geen gespecificeerde diagnose. Ook zit er een kind met een gediagnosticeerde hechtingsstoornis.

In deze klas zitten 8 kinderen met de Nederlandse nationaliteit, 6 kinderen met de Antilliaanse nationaliteit en 2 kinderen met de Turkse nationaliteit

### **3.3 Data verzamelings methode /instrumenten**

Ik heb bij mijn onderzoek voor het opzetten van een verbeterplan voor mijn verlegenheidssituatie gebruik gemaakt van twee onderzoeksmethodes namelijk de schriftelijke enquête en participerende observatie (Kallenberg, 2007). Hierbij heb ik mijn leerkrachtrol tijdens de lessen behouden en zo na afloop de lessen goed kunnen evalueren.

Op basis van mijn literatuur onderzoek (zie paragraaf 2.6) heb ik er voor gekozen data te verzamelen op basis van een schriftelijke klassikale enquête.([www.habe.hogent.be](http://www.habe.hogent.be)) Ik heb hierbij de afweging gemaakt tussen de voor en nadelen van een interview en de diverse vormen van schriftelijk enquêteren.

Ik wil graag de mening, houding en ervaringen van mijn onderzoeksgroep op sociaal-emotioneel vlak met betrekking tot schoolverlaten/ groepsovergang onderzoeken. Bij de klassikale enquête heb ik de mogelijkheid de onderzoeksgroep te motiveren door deze enquête eerst samen door te lopen. Mochten de vragen niet duidelijk zijn dan kan ik ze zo toelichten. Door de schriftelijke enquête heb ik de antwoorden ook meteen op papier. Doordat het een relatief grote groep betreft zouden persoonlijke interviews erg tijdrovend zijn geweest en niet veel meer informatie hebben opgeleverd.

Ik maak in mijn enquête gebruik van zowel open vragen als van ja/nee vragen. Mijn onderzoeksgroep krijgt hierdoor de ruimte om hun mening zo volledig mogelijk te kunnen verwoorden en deze ook te motiveren. Daarnaast wil ik de antwoorden niet sturen door het stellen van te gestructureerde en gesloten vragen. Doordat ik (deels) gebruik maak van open vragen verkrijg ik zowel kwantitatieve als inhoudelijke kwalitatieve data die ik anders via persoonlijke interviews had moeten verkrijgen. Ik gebruik de (kwalitatieve) data die ik verkrijg bij het afnemen van deze enquêtes de inhoud van mijn lessencyclus te bepalen, te evalueren en te verbeteren. Ik zal geen statistische analyse op mijn enquête toepassen waarvoor kwantitatieve data noodzakelijk zou zijn.

Naast schriftelijke enquêtes maak ik gebruik van participerende observatie Kallenberg, (2007) als onderzoeksmethode. Aangezien ik mij voorgenomen heb een lessencyclus te gaan geven is de participerende observatie ideaal om als onderzoeksvorm mee aan de slag te gaan. Ik verzamel zo mijn informatie om de lessencyclus te kunnen evalueren, terwijl ik tegelijkertijd ook mijn rol als leerkracht kan behouden, orde kan houden en de lessen kan geven.

### **3.4 Opzet enquêtes**

Ik ga in groep 8 twee enquêtes afnemen. Eerst een basis enquête om vooraf de inhoud van mijn lessencyclus op te baseren. Als afsluiting van de lessencyclus neem ik nog een evaluatie enquête af om zo mijn lessencyclus te evalueren en aan de hand hiervan eventuele aanpassingen/verbeteringen in de lessencyclus te doen.

In de enquête voorafgaand aan de lessencyclus (zie bijlage 3) heb ik de vragen onderverdeeld in 3 onderdelen; deel A, B, en C.

In deel A stel ik vragen over of de kinderen wel of niet op een andere school gezeten hebben, hoe ze dit ervaren hebben en met wie ze daar over gepraat hebben. Ik stel deze vragen om zo een overzicht te krijgen van hoeveel kinderen al eens te maken hebben gehad met afscheid door schoolverlaten en hoe de kinderen en hun omgeving hiermee om gegaan zijn.

In deel B stel ik vragen over het waarom van de emoties en of ze dit met anderen volwassenen gedeeld hebben. Ik stel deze vragen om erachter te komen welke emoties allemaal mee spelen bij dit afscheid en ook bij wie de kinderen steun zoeken bij deze vorm van afscheid.

In deel C stel ik vragen over de aankomende afscheidssituatie; het schoolverlaten in groep 8. Ik vraag wat de kinderen ervan vinden en wat ze gaan missen. Ook stel ik een vraag over wat hen zou helpen om het schoolverlaten makkelijker te maken. Met deze vragen stel ik om extra aandacht te kunnen geven in de lessencyclus aan de onderwerpen/thema's die de kinderen noemen.

De evaluatie enquête(zie bijlage 10) heb ik aan het einde van de laatste les van mijn lessencyclus afgenomen. Naast een schriftelijk deel heb ik een aantal specifieke vragen mondeling besproken met de klas.

Ik begin met vragen over afscheid om te kijken wat ze geleerd hebben in deze lessen. Dan begin ik langzaam vragen over het voortgezet onderwijs er tussen te zetten, zodat ze deze relatie ook leggen. Dan ga ik verder over het afscheid en wat ze daar zelf van vinden en wat ze het meest en het minste zouden missen. Dan ga ik bij de laatste vragen alleen in op het afscheid van groep 8 en de overgang naar het voortgezet onderwijs en hoe ze denken daar te gaan functioneren.

Het doel van deze afsluitende enquête is enerzijds lesgebonden. Ik wil door de vragen het denkproces over het afscheid verder in gang te zetten en de kinderen hierop te laten reflecteren. Naast het lesgebonden doel gebruik ik deze enquête ook als evaluatie en verbetering voor de lessencyclus.

### **3.5 Opzet Lessencyclus**

Ik zet een lessencyclus op waarmee ik de invloed van het afscheid bij schoolverlaten op het sociaal emotioneel functioneren van de kinderen uit groep 8 wil beperken. Voor het opzetten van de lessencyclus maak ik gebruik van verschillende bronnen te weten:

- mijn eigen ervaring
- ervaring en tips van collega's
- ervaring en tips van onze IB'er
- literatuur studie (zie paragraaf 2.2 t/m 2.5)
- basis enquête afgenomen bij de onderzoeksgroep

In de lessencyclus(zie bijlage 5) komt heel duidelijk naar voren dat de kinderen eerst moeten begrijpen wat afscheid precies is en wat afscheid eigenlijk allemaal inhoudt. Veel kinderen hebben al een situatie in hun leven meegemaakt waarbij zij afscheid hebben moeten nemen van iets of iemand en hebben dit afscheid niet altijd goed afgesloten. Daarom heb ik in deze lessencyclus gekozen om dat afscheid, welke ze al hebben moeten nemen, te kunnen herbeleven of te kunnen verwerken door middel

van bijvoorbeeld een brief schrijven aan iemand uit de klas, of iemand of iets waarvan ze ooit afscheid hebben moeten nemen. Ik ga veel met kringgesprekken werken omdat kinderen veel van elkaar kunnen leren als het gaat om het uiten van emoties en het klassenklimaat hier goed geschikt voor is. Per les heb ik verschillende werkvormen waarmee ik ga werken en thema's die ik ga behandelen.

Onderstaand geef ik een korte beschrijving per les, zoals ik deze heb opgezet voor de lessencyclus. Voor een uitgebreide beschrijving en onderbouwing verwijs ik naar bijlage 4.

### **Les 1:**

Ik geef in deze 1<sup>e</sup> les de kinderen informatie over afscheid, ik wil hen duidelijk maken dat kinderen die afscheid moeten nemen in een schoolsituatie dit als een verlies kunnen zien. (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005). Ook wil ik zorgen dat de kinderen niet verwerkt verlies alsnog een plekje kunnen geven. Het kan zijn dat kinderen en vooral tieners hun rouw uit hebben gesteld omdat de ontwikkelingen tijdens de puberteit alle energie opeisen of omdat ze een zorgende rol in het gezin op zich moeten nemen (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005). Ook kan het zijn dat kinderen zich hierdoor nog steeds in Fase 1 de Ontkenningfase bevinden. (Kübler-Ross, 2006) Ik wil de kinderen bewust maken van hun coping mechanisme op het gebied van het afscheid wat ze al genomen hebben.

### **Les 2:**

Via het maken van een muurkrant laat de kinderen zich bewust te worden van hun eigen 'coping mechanisme' door inzicht te geven en te praten over hoe ze dit afscheid eerder vorm hebben gegeven of hebben verwerkt. Zo leren ze dit als het voor hen succesvol was dit bij een nieuw afscheid weer te doen. Deze werkvorm past heel erg goed bij Fase 5 van rouwverwerking van Kübler-Ross, 2006 waarin dit de aanvaardingsfase van het verlies is en kinderen en volwassenen een nieuwe weg inslaan door middel van het ondernemen van nieuwe dingen.

### **Les 3:**

Ik begin met een gedicht(zie bijlage 6) omdat ik vind dat ik daarmee meteen het onderwerp duidelijk maak en de kinderen meteen bij de les betrokken worden. In deze les heb ik er bewust voor gekozen het over verhuizen te hebben. De meeste kinderen zijn al wel eens geconfronteerd met een verhuizing van een ander of van zichzelf, dit is dus over het algemeen een bekend onderwerp. Wat belangrijk is dat de kinderen leren dat 'uit het oog niet altijd uit het hart betekent'(Mahler, geciteerd in Verheij, Verhulst, en Ferdinand, 2007) Kinderen leren hoe elkaar te helpen met het verlies om te gaan. Ook het kind dat weggaat en de gevoelens die daar aan te pas komen worden belicht. Aan de hand van de theorie van Hofstede (1991) over individualisme en collectivisme in een cultuur, zou het kunnen zijn dat niet alle kinderen dezelfde mening hebben over voor wie het afscheid nu het meest vervelend is. Ik wil proberen deze verschillen bespreekbaar te maken en kinderen hier over te laten discussiëren om zo meer inzicht te krijgen in elkaar uitgangspunten.

### **Les 4:**

In deze les laat ik de kinderen eerst een 'beetje los' door hen door middel van een kringgesprek een heleboel anekdotes/herinneringen op te laten halen aan het afgelopen schooljaar. Ik deel de kinderen zelf in groepjes in zodat ik zeker weet dat iedereen in een 'veilige omgeving' terecht komt een laat de kinderen een brief aan elkaar schrijven. Ik maak duidelijk dat de kinderen niet per se een 'goede brief' hoeven te schrijven met hoofdletters, interpunctie etc. maar dat het gaat om de boodschap in de brief naar de ander. Ik geef een duidelijke opdracht mee de brief te gebruiken als een middel voor het uiten van de fijne/ minder fijne herinneringen aan een ander kind. Ik denk dat sommige kinderen die de masculiene cultuur gewend zijn gebaat zijn bij het opschrijven van hun gevoelens. Dit is vaak een minder confronterende manier dan het uit te spreken. Doordat ik de kinderen de brief op school in een dichte envelop laat doen en deze mee naar huis geef laat ik de kinderen de vrijheid deze brief niet te openen of dit alleen te doen.

### **Les 5:**

Ik begin met een gedicht over de brugklas(zie bijlage 7) zodat voor de kinderen meteen het thema van de les duidelijk is. De kinderen kunnen hun gedachten en

gevoelens met betrekking tot dit thema al even laten gaan. In deze les ga ik de kinderen voorbereiden op het Voortgezet Onderwijs en het afscheid van de basisschool wat hierbij hoort. Dit wil ik gaan doen door hier samen over te praten. Dit is erg belangrijk voor vooral de kinderen die volgens Hofstede (1991) uit de onzekerheidsvermijdende culturen komen en behoefte hebben aan voorbereiding op een andere situatie. De kinderen worden hier dus voorbereid op een verschil door het komen in een andere groep en het gaan naar een andere school. De kinderen worden zo ook voorgelicht over wat te verwachten. Zo kunnen 'overdreven en aanhoudende bezorgdheid over het verliezen van diegenen waaraan het kind gehecht is' eventueel weggenomen worden (Verheij, Verhulst, en Ferdinand, 2007). Ook kunnen zo de 'terugkerende nachtmerries' waarover enkele leerkrachten van groep 8 in de enquêtes spraken eventueel vermeden worden. De kinderen leren zo ook het afscheid accepteren door zoals bij Taak 3 van Worden(1992) beschreven wordt. De kinderen gaan hun leven aan passen naar een ander maatschappelijke beeld en leren deze te accepteren. Dan ga ik een spel doen om de sfeer wat meer 'ontspannen' te maken. (zie bijlage 8) Ook bespreek ik met de kinderen hoe zij de lessen vonden. Ik wil zo de kinderen inzicht geven in hun eigen proces met betrekking tot afscheid en het schoolverlaten. Ook wil ik zo te weten komen hoe ik mijn lessencyclus nog kan verbeteren of aan kan passen zodat het beter aansluit bij de belevingswereld en interesses van de kinderen van groep 8.

### **3.6 Verwerking en beoordeling**

#### **3.6.1 Verwerkingen en beoordeling enquêtes**

De enquêtes leveren zowel kwalitatieve als kwantitatieve data op. De kwantitatieve data uit de enquêtes verwerk ik in tabellen die ik opneem in de bespreking van de resultaten van het onderzoek in hoofdstuk 4. Waar kwantitatieve data voort komt uit open vragen zal ik de antwoorden beoordelen op gemene delers en zo opgedeeld in categorieën meenemen in de tabellen.

De kwalitatieve data die voortkomt uit de enquêtes beoordeel ik niet maar gebruik dit als directe input voor de opzet en aanpassing van de lessencyclus.

### **3.6.2 Verwerking en beoordeling lessen**

Per gegeven les maak ik een evaluatie. Deze evaluaties bespreek ik in de resultaten van het onderzoek in hoofdstuk 4. De evaluaties zelf worden opgenomen in de bijlagen (zie bijlage 9) Aan de hand van de evaluatie van de les trek ik conclusies (zie paragraaf 5.5.2.) en pas ik de les zo nodig aan.

### **3.7 Validiteit en betrouwbaarheid**

Ik heb de betrouwbaarheid van mijn onderzoek getracht te waarborgen door de gebruikte enquêtes te toetsen op een andere groep. Daarnaast heb ik de enquêtes voorgelegd aan een collega om te toetsen op duidelijkheid. Vervolgens heb ik de vraagstelling zo nodig aan gepast als er onduidelijkheden waren.

Betreffende de kwalitatieve aspecten van mijn onderzoek probeer ik de betrouwbaarheid te waarborgen door zo transparant mogelijk te handelen. Ik geef aan hoe ik kwalitatieve data heb geïnterpreteerd en ik heb de uitkomsten van de enquêtes ingevoegd en de volledige en evaluaties van de lessen (zie bijlage 9) als bijlage bijgevoegd. Zodat mijn stappen kunnen worden nagegaan. Ook heb ik samen met de onderzoeksgroep de lessen geëvalueerd om mijn eigen evaluatie te controleren.

De validiteit van het onderzoek tracht ik te waarborgen door het stellen van alle relevante vragen in de enquêtes. Verder houd ik de interne validiteit hoog door het toepassen van triangulatie. (zie paragraaf 3.8) De externe validiteit van het onderzoek acht ik hoog voor zover dit de klas betreft waarin het onderzoek heeft plaatsgevonden. De gehele populatie is hier namelijk in meegenomen. Breder dan dat kan de validiteit van het onderzoek mijns inziens niet worden getrokken omdat de onderzoeksgroep daarvoor te klein is en niet representatief.

### **3.8 Triangulatie**

Triangulatie binnen mijn onderzoek vertaalt zich naar het gebruik van verschillende informatie bronnen die op een verschillende manier tot stand zijn gekomen. Op deze wijze kan ik mijn onderzoek van verschillende kanten benaderen. Ik heb gebruik gemaakt van informatie van mijn collega's en IB'er, ik heb literatuur onderzoek

gebruikt, ik heb informatie verzameld door enquêtes onder de onderzoeksgroep te houden en ik heb op basis van participerende observatie evaluaties gemaakt van de gegeven lessen. Verder heb ik mijn 'Critical Friends' gebruikt om mij scherp te houden tijdens het onderzoek en kritisch te zijn op de door mij gebruikte instrumenten.

### **3.9 Omgang met ethische kwesties**

Tijdens mijn onderzoek en het schrijven van deze scriptie wordt ik geconfronteerd met diverse ethische kwesties. Als basis voor mijn omgang met deze ethische kwesties heb ik het document van Boerman (2008) genomen waarin 6 uitgangspunten worden genoemd voor de omgang met ethische kwesties in praktijkonderzoek. Onderstaande zal ik deze 6 uitgangspunten en hun toepassing binnen mijn onderzoek bespreken.

#### **1. Vertrouwen, bedrog en zelfbedrog**

Ik heb mijn resultaten gebaseerd op transparante en controleerbare gegevens. Ik heb mijn onderzoeks groep vooraf geïnformeerd over het doel van het onderzoek. Aan de betrokken collega's heb ik vooraf gevraagd of ik hun gegevens mocht gebruiken. Ik maak gebruik van een duidelijk bronvermelding als ik gegevens van anderen heb overgenomen. Ik heb gebruik gemaakt van mijn Critical Friends om mij scherp te houden en mij te behoeden voor het maken van fouten.

#### **2. Zorgvuldigheid en nalatigheid**

Ik heb mijn onderzoek zorgvuldig en weloverwogen opgezet en ben met een zelfde zorgvuldigheid om gegaan met de data die ik heb verkregen. De gegevens die ik heb gebruikt zijn geanonimiseerd om de privacy van de onderzoeksgroep te beschermen. Ik ben het onderzoek met een open en nieuwsgierig blik in gegaan.

#### **3. Volledigheid en selectiviteit**

Ik heb alle relevante gegevens voor het onderzoek volledig vermeld of opgenomen in de bijlage. Ik heb geen gegevens achter gehouden om de uitkomst van het onderzoek te beïnvloeden.

#### 4. Concurrentie en collegialiteit

Gedurende mijn onderzoek heb ik mij collegiaal opgesteld naar mijn collega's en mijn Critical Friends. Waar mogelijk heb ik hen geholpen door het delen van mijn inzichten zoals ik ook door hen ben gesteund in mijn onderzoek.

#### 5. Publiceren, auteurschap en geheimhouding

In het belang van de ontwikkeling van mijn beroepsgroep stel ik mijn onderzoek beschikbaar voor publicatie om zo kennis te ontwikkelen en 'best practices' te kunnen delen.

#### 6. Onderzoek en opdracht

Ik ben zelf eigenaar van mijn onderzoek en heb de vraagstelling bedacht. Mijn werkgever heeft geen invloed gehad op de keuze voor of het verloop van het onderzoek.

### 3.10 Stappenplan onderzoek

- Stap 1:** Probleemverkenning
- Stap 2:** Literatuurstudie
- Stap 3:** Basis enquête leerlingen
- Stap 4:** Opzet lessencyclus
- Stap 5:**
  - Geven lessencyclus
  - Evaluatie lessencyclus
  - Aanpassing in de praktijk
- Stap 6:** Evaluatie enquête leerlingen
- Stap 7:** Rapportage en reflectie

## Hoofdstuk 4: Onderzoeksresultaten

In dit hoofdstuk ga ik de resultaten van mijn onderzoek bespreken. Ik begin in paragraaf 4.1 met de resultaten van de basis enquête. Vervolgens bespreek ik in paragraaf 4.2 de evaluaties van de lessencyclus. Als laatste presenteer ik in paragraaf 4.3 de resultaten van de evaluatie enquête.

### 4.1 Resultaten basis enquête

| Resultaten basis enquête Groep 8 |     |          |       |         |                              |     |            |          |                              |                              |
|----------------------------------|-----|----------|-------|---------|------------------------------|-----|------------|----------|------------------------------|------------------------------|
|                                  | A-1 | A-2      | A-3   | A-4     | B-5                          | B-6 | B-7        | C-8      | C-9                          | C-10                         |
| 1                                | Nee | neutraal | kring | Ja      | Kwalitatief - Niet scorebaar | Nee | Moeder     | Negatief | Kwalitatief - Niet scorebaar | Kwalitatief - Niet scorebaar |
| 2                                | Nee | neutraal | nee   | Nee     |                              | Nee | Nee        | Positief |                              |                              |
| 3                                | Ja  | negatief | juf   | Ja      |                              | Juf | Moeder/oma | Positief |                              |                              |
| 4                                | Nee | neutraal | nee   | Nee     |                              | Nee | Nee        | Positief |                              |                              |
| 5                                | Nee | negatief | nee   | Beetje  |                              | Nee | Nee        | Positief |                              |                              |
| 6                                | Nee | neutraal | nee   | Nee     |                              | Nee | Nee        | Positief |                              |                              |
| 7                                | Nee | neutraal | nee   | Beetje  |                              | Nee | Nee        | Positief |                              |                              |
| 8                                | Ja  | negatief | nee   | Ja      |                              | Nee | Nee        | Positief |                              |                              |
| 9                                | Nee | negatief | nee   | Ja      |                              | Nee | Ouders     | Positief |                              |                              |
| 10                               | Nee | negatief | kring | Nee     |                              | Nee | Ouders     | Negatief |                              |                              |
| 11                               | Ja  | neutraal | nee   | Nee     |                              | Nee | Nee        | Negatief |                              |                              |
| 12                               | Ja  | positief | nee   | Nee     |                              | Nee | Nee        | Positief |                              |                              |
| 13                               | Nee | negatief | nee   | Ja      |                              | Nee | Moeder     | Positief |                              |                              |
| 14                               | Ja  | negatief | nee   | Ja      |                              | Ja  | Nee        | Positief |                              |                              |
| 15                               | Ja  | negatief | nee   | Ja      |                              | Nee | Moeder     | Negatief |                              |                              |
| 16                               | Nee | neutraal | nee   | Nee     |                              | Nee | Nee        | Negatief |                              |                              |
| 17                               | Ja  | negatief | nee   | Ja/ Nee |                              | Nee | Nee        | Positief |                              |                              |

Schoolverlaten:

- 7 van 17 zijn van school gewisseld.
- 5 van de 7 kinderen vonden het vervelend van school te wisselen.
  - Gevoel hier bij: jammer, vervelend, verdrietig, sip, heel erg.
- 2 van 7 kinderen hebben er met de juf over gepraat de rest niet.
- 5 van 7 geven aan dat ze hun oude school en klas gemist hebben.

Quotes van kinderen over schoolverlaten:

- 'Ik vond het niet leuk, omdat ik zo lang met ze op een school zit en dan poef dan ga ik opeens weg naar nieuwe vreemdelingen'.
- 'Ik voelde me verdrietig en blij, maar je moet gewoon blijven lachen!'
- 'Ik vond het heel erg, want ik was met ze opgegroeid'.

#### Groepsovergang:

- 9 van de 17 kinderen vonden groepsovergang moeilijk.
  - Dit kwam vooral door het gemis van een juf en een vreemde omgeving.
- 4 van de 7 verhuizers vonden groepsovergang lastig.
- 5 van de 10 kinderen die niet eerder verhuisd waren hadden moeite met groepsovergang
- 4 van de 10 kinderen die niet verhuisd zijn misten hun oude klas.
- 7 van de 17 kinderen hebben dit besproken en een daarvan met de juf, de anderen hebben het thuis besproken.

#### Overgang naar het VO

- 3 van de 17 kinderen hebben een naar gevoel bij de overgang naar het VO
- 4 van de 17 vinden het spannend
- 10 van de 17 vinden het leuk.
- 9 van de 17 gaan de juf missen,
- 8 van de 17 gaan hun klasgenoten missen.

#### Quotes van kinderen over groepsovergang:

- 'Het voelde raar maar ook leuk, want dan kun je wel weer naar een andere juf'.
- 'ik voelde me verdrietig en blij, maar je moet gewoon blijven lachen!'

De kinderen gaan vooral de juf missen en ook hun klasgenoten en de gezelligheid in de klas. De kinderen zouden het fijn vinden om nog contact te behouden met andere kinderen. Ook nieuwe vrienden maken zou hen erg helpen met het gemis.

Een groot deel van de kinderen in groep 8 heeft in het verleden een gevoel van gemis en negatieve emoties ervaren bij afscheid van oude klas. Het gemis van de vertrouwde omgeving, kinderen en de leraar was hierbij het grootst. (Voor opzet zie paragraaf 3.4)

## **4.2 Evaluatie lessencyclus**

Onderstaande een korte evaluatie per les met de belangrijkste punten. Voor de inhoud van de les en de volledige evaluatie verwijs ik naar bijlage 5 en 9.

### **Evaluatie les 1:**

De kinderen gaven aan allemaal eens eerder met afscheid te maken hebben gehad. Bij het woordweb kwamen veel verschillende woorden naar boven. Dit werkte goed voor het oproepen van emoties voor de rest van de les. De meeste kinderen kunnen aan geven hoe zij de vorige keren omgingen met afscheid nemen. Het schrijven van de brief vonden ze lastig. Helemaal om dit alleen te doen. Ik heb ze elkaar laten helpen, maar wel persoonlijk een brief laten schrijven. Ik heb de kinderen de vrijheid gegeven de brieven te laten lezen of zelf te bewaren en aan niemand te laten lezen. De meeste kinderen hebben de brieven zelf bewaard. Ik heb goed kunnen zien dat de brieven erg mooi en vaak ook specifiek aan iemand of iets gericht waren.

Bij het eindgesprek was een kind boos op mij om wat ik ze in de les had laten doen zij gaf aan dat ze door mij heel verdrietig werd. Ik zie hier de link met de theorie van Kübler-Ross fase 2 van haar theorie over afscheid, hierin geeft zij aan dat de persoon zich afzet tegen het afscheid en een ander de schuld geeft. Dit is wel iets om rekening mee te houden voor de komende lessen.

### **Evaluatie les 2:**

De kinderen mochten oude dingen meenemen voor een muurkrant. Er waren zelfs kinderen die babykleertjes en oude turnpakjes meegenomen hadden. Ook waren er veel foto's die de kinderen mee hadden gebracht. Twee kinderen hadden niks, een daarvan zei dat zijn moeder alles weggegooid had. (wat gezien de gezinssituatie best zou kunnen) de ander gaf aan dat hun huis ooit afgebrand was en veel dingen toen verloren gegaan waren. Deze kinderen hebben veel dingen getekend. Ook stond een van de twee kinderen vaak op de oude foto's van een ander kind uit de klas dus dat was mooi meegenomen.

De presentaties gingen goed en de kinderen vonden het ook leuk deze te geven. Sommige kinderen gebruikten PowerPoints, anderen alleen de muurkrant. Ze vonden

het leuk om deze herinneringen op te halen en om zichzelf of een ander als baby of klein kind te zien. Het zorgde voor een hoop hilariteit in de klas

De gesprekken in de klas aan het einde van de presentaties waren ook goed. Sommige kinderen vonden het bijvoorbeeld heel moeilijk foto's te laten zien van toen hun vader en moeder nog niet gescheiden waren of toen familie nog leefde. Gelukkig gingen de kinderen hier samen heel goed mee om. Ik merkte wel dat de kinderen die autistisch zijn of problemen hebben in sociaal- emotionele ontwikkeling dit erg moeilijk en lastig vonden.

### **Evaluatie les 3:**

Ik begin met een gedicht over verhuizen. Deze les ging in het begin wat minder, ik merkte dat ze het hele afscheidsgebeuren een beetje beu waren. Het gesprek in de kring verliep ook niet zo soepel. Ook een gedicht maken was voor hen ook net teveel en niet stoer genoeg. Toen ik aangaf dat ze ook een rap of liedje mochten maken ging het veel beter. De motivatie kwam terug en sommige kinderen hebben alsnog een gedicht gemaakt. De resultaten waren erg leuk en erg divers.

Toen ik merkte dat de sfeer positief omsloeg heb ik het kringgesprek nog eens geprobeerd en kreeg ik duidelijkere antwoorden. De kinderen hadden zich tijdens het maken van de rap, het liedje of het gedicht nog meer ingeleefd. De kinderen begrepen de situatie van het kind uit het gedicht ook beter, sommige kinderen gaven aan dit zelf ook meegemaakt te hebben maar dan bijvoorbeeld bij een scheiding of overlijden van iemand. Vooral het stukje, 'Waarom nou ik?' begrepen ze heel goed.

### **Evaluatie les 4:**

Dit was een hele leuke les, de sfeer zat er goed in en we hebben samen hard om de anekdotes die de kinderen over elkaar vertelden gelachen. Sommigen anekdotes begreep ik niet echt maar de kinderen hadden het samen heel leuk.

Het feit dat ik de kinderen indeelde vonden sommige kinderen niet fijn. Er was één groepje van drie maar dit was geen enkel probleem en ging erg goed. Bij het rondlopen heb ik stukjes van sommige brieven gezien en sommigen helemaal

gelezen. Het waren leuke brieven en er stonden leuke dingen in. Ik denk dat dit zeker bijgedragen heeft aan het afscheid van elkaar. Toen ik dit achteraf besprak met de kinderen gaven sommige aan hier wel iets aan te hebben gehad en vonden het leuk om zo terug te kijken op dit jaar met dit kind in de klas. Sommige kinderen vonden het erg confronterend en werden er een beetje somber van.

### **Evaluatie les 5:**

Dit was een zware les, je merkte dat ze het moeilijk vonden of afscheid te nemen en het feit dat dit ook de laatste officiële les was maakte het extra spannend. Het gedicht kwam goed aan, de kinderen identificeerde zich met de schrijver. Ook het gesprek over het grootste gemis was fijn en ze gaven aan elkaar en mij erg te gaan missen en de gezelligheid in de klas sommigen noemen het de 'familie'. Door het spelletje kwamen ze even uit de put en werd er weer hard gelachen om de opmerkingen van elkaar op de blaadjes. We kwamen toch nog achter wat nieuwe dingen van kinderen die we hiervoor niet wisten. Bij de schriftelijke evaluatie enquête waren de kinderen heel stil en geconcentreerd bezig en namen de vragen erg serieus. Ook bij de mondelinge evaluatie wisten zij zich goed te uiten.

### **4.3 Resultaat evaluatie enquête**

De evaluatie enquête heb ik meegenomen in de laatste les (les 5) van de cyclus. Ik er voor gekozen om de specifieke vraag of de kinderen wat geleerd hebben van de lessen over afscheid in de laatste les mondeling te doen zodat ik hier beter op door kon vragen. Het doel van de evaluatie enquête was enerzijds om de reflectie bij de kinderen op gang te brengen en anderzijds ter evaluatie van de lessencyclus. Ik presenteer hier alleen de resultaten van de relevante vragen voor de lessencyclus, beginnend met het schriftelijke deel.

| Resultaten evaluatie enquête Groep 8 |                              |     |                              |          |        |     |                              |           |
|--------------------------------------|------------------------------|-----|------------------------------|----------|--------|-----|------------------------------|-----------|
|                                      | 2                            | 4   | 7                            | 8        | 9      | 12  | 14                           | 20        |
| 1                                    | Kwalitatief - Niet scorebaar | Nee | Kwalitatief - Niet scorebaar | Positief | Nee    | Ja  | Kwalitatief - Niet scorebaar | Ja        |
| 2                                    |                              | Nee |                              | Negatief | Beetje | Ja  |                              | Ja        |
| 3                                    |                              | Nee |                              | Positief | Nee    | Nee |                              | Ja        |
| 4                                    |                              | Nee |                              | Neutraal | Nee    | Ja  |                              | Ja        |
| 5                                    |                              | Nee |                              | Positief | Nee    | Ja  |                              | Ja        |
| 6                                    |                              | Ja  |                              | Positief | Beetje | Ja  |                              | Ja        |
| 7                                    |                              | Ja  |                              | Neutraal | Ja     | Ja  |                              | Nee       |
| 8                                    |                              | Nee |                              | Neutraal | Nee    | Ja  |                              | Ja        |
| 9                                    |                              | Nee |                              | Positief | Nee    | Ja  |                              | Ja        |
| 10                                   |                              | Nee |                              | Positief | Ja     | Ja  |                              | Misschien |
| 11                                   |                              | Ja  |                              | Positief | Ja     | Nee |                              | Ja        |
| 12                                   |                              | Ja  |                              | Positief | Nee    | Ja  |                              | Ja        |
| 13                                   |                              | Nee |                              | Neutraal | Nee    | Nee |                              | Ja        |
| 14                                   |                              | Nee |                              | Neutraal | Nee    | Ja  |                              | Ja        |
| 15                                   |                              | Ja  |                              | Positief | Beetje | Nee |                              | Ja        |
| 16                                   |                              | Ja  |                              | Positief | Beetje | Ja  |                              | Ja        |
| 17                                   |                              | Ja  |                              | Negatief | Nee    | Ja  |                              | Ja        |

10 van de 17 vinden afscheid niet altijd erg

9 van de 17 verwachten van volgend jaar leuke dingen.

12 van 17 zien er niet tegen op om van de lagere school af te gaan.

13 van de 17 vinden dat je ook afscheid kunt nemen van dingen

13 van de 17 hebben al eens eerder afscheid genomen.

15 van de 17 denken makkelijk nieuwe vrienden te maken

Ik zal kort de belangrijkste resultaten van de kwalitatieve resultaten beschrijven.

Wat is een goede manier om afscheid te nemen?

Dit is erg persoonlijk voor iedere leerling, er wordt veel gesproken over praten, contact houden en knuffelen.

Wat is een vervelende manier om afscheid te nemen?

Vrijwel alle leerlingen geven aan dat ruzie maken of boos zijn niet goed is, even als niet met elkaar praten.

Wat is afscheid volgens jou?

Ook dit verschilt veel en is erg persoonlijk voor iedere leerling. Veel leerlingen hebben hier wel goed over na gedacht.

Mondeling deel.

Bij de klassikale evaluatie met de kinderen gaven zij aan dat ze makkelijker met afscheid om konden gaan doordat ze nu wisten dat ze het al heel vaak hadden gedaan. Ook hebben ze geleerd van hoe andere kinderen dit deden en werden ze zich bewuster van wat anderen meegemaakt hadden. Sommige kinderen gaven aan het nu aan de ene kant minder erg te vinden om van school af te gaan en aan de andere kant erger omdat ze door de lessen elkaar nog beter hadden leren kennen. Ze gaven echter wel aan nu goed te weten hoe dit te doen en ook dat het heel normaal is hier verdrietig over te zijn. Daarnaast gaven ze aan dat ze het nu ook met hun ouders durfden te bespreken. Doordat ze elkaar nu nog beter kenden dachten ze dat ze elkaar goed te kunnen helpen bij het afscheid.

## **Hoofdstuk 5: Conclusies**

In dit hoofdstuk geef ik in paragraaf 5.1 allereerst antwoord op de door mij gestelde deelvragen. Ik doe dit op basis van mijn literatuurstudie en de resultaten van mijn onderzoek. Vervolgens presenteer ik in paragraaf 5.2 de conclusies die ik trek op basis van de resultaten van mijn praktijkonderzoek. In paragraaf 5.3 bespreek ik de aanpassingen die ik heb gedaan aan de lessencyclus op basis van de conclusies uit paragraaf 5.2. Tot slot beantwoord ik in paragraaf 5.4 mijn onderzoeksvraag.

### **5.1 Antwoorden op deelvragen**

Om tot een goede beantwoording van mijn onderzoeksvraag te komen heb ik de volgende 5 deelvragen gesteld en beantwoord:

#### **1. Waarom ondervinden kinderen in groep 8 sociaal- emotionele problemen bij schoolverlaten?**

Kinderen kunnen sociaal- emotionele problemen ondervinden bij schoolverlaten omdat zij dit ervaren als een betekenisvol verlies (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005). De kinderen zijn gehecht aan de klas en de vertrouwde omgeving en gaan door een emotioneel proces als gevolg van het afscheid hiervan (zie paragraaf 2.1 en 2.2). Sommige kinderen kunnen hier met moeite mee omgaan en gaan zich anders gedragen dan een ander kind onder invloed van deze situatie.

Kinderen met een hechtingsstoornis (zie paragraaf 2.2.2 en 2.2.3) kunnen extra moeite hebben met het schoolverlaten. Ook separatie- en verlatingsangst (zie paragraaf 2.3) kan hierbij een versterkend effect hebben.

Ook kunnen de kinderen als ze al vaak afscheid hebben moeten nemen en dit hen iedere keer weer raakt een muurtje op gaan bouwen zodat ze zorgen dat het afscheid ze niet meer kan raken. Sommige kinderen doen dit bewust, anderen meer als afweermechanisme. Kinderen kunnen hier dus heel verschillend op reageren. Niet ieder kind kan dan voldoen aan de sociaal emotionele competenties die er zijn in omgang met een ander en jezelf. (Deley, 2004)

## **2. Welke emoties spelen een rol bij kinderen van groep 8 in geval van schoolverlaten?**

Uit de basis enquêtes komt naar voren dat kinderen verschillende emoties ervaren bij schoolverlaten. Er zijn een aantal termen die vaak en veel terugkomen in de enquêtes. De kinderen werden er zenuwachtig en verdrietig van. Ze vonden het jammer en gaven aan het niet leuk te vinden

Dit is heel logisch als je dit relateert aan de theorie over rouw (zie paragraaf 2.4), de taken van Worden(1992) (zie paragraaf 2.4.2) passen daar het beste bij. Het kind moet eerst het verlies aanvaarden. Dan pas voelt het de pijn die eventueel uitgedrukt wordt als 'jammer', 'niet leuk' of 'verdrietig'. Dan komt het aanpassen van de denkwijze. Hierna kan het verlies een plekje krijgen en kan het kind doorgaan met het leven en naar een andere nieuwe school gaan.

Als we het relateren aan hechting kunnen we zien dat bij de meeste kinderen sprake is van 'veilige hechting' (zie paragraaf 2.2.2). De kinderen reageren op een verlies van een vertrouwde omgeving en vertrouwd persoon door dit vervelend te vinden en uiten deze emotie ook.

## **3. Wat hebben kinderen nodig bij de verwerking van het afscheid bij schoolverlaten bij de kinderen in groep 8?**

Voor de verwerking van het afscheid kijk ik naar de theorie over rouwverwerking. (zie paragraaf 2.4) De kinderen moeten bepaalde fases doorlopen of taken doen om volgens de theorieën van Kübler-Ross(2006) en Worden(1992) de rouwverwerking goed te laten verlopen. In de lessencyclus ga ik met de kinderen deze fases of taken voltooien zodat zij bij het schoolverlaten voorbereid zijn op dit afscheid of dit al een plekje gegeven hebben.

In de basis enquête geven de kinderen zelf aan dat ze graag nog contact willen houden met de kinderen uit de klas om zo het afscheid wat minder definitief te maken. Door dit contact te onderhouden kunnen ze langzaam afscheid van elkaar nemen en zoals ze zelf al in de enquête zeiden, ook voorzichtig aan nieuwe vrienden gaan maken.

#### **4. Met welke culturele verschillen tussen de 3 grootste culturele leerling groepen van mijn school (Antilliaanse, Islamitische en Nederlandse) moet rekening worden gehouden bij omgang met schoolverlaten.**

Op basis van de 5 culturele dimensies van Hofstede(1991) (zie paragraaf 2.5.2) ben ik erachter gekomen dat er wel degelijk grote verschillen zijn tussen Nederlandse, Antilliaanse en de Islamitische cultuur als het gaat om aspecten die te maken hebben met schoolverlaten en de verwerking van de emoties hierbij. Aan de hand van drie van de vijf dimensies van Hofstede (1991) namelijk individualisme/ collectivisme, masculiniteit/feminiteit en onzekerheidsvermijding heb ik de verschillen duidelijk kunnen maken.

Op basis van deze drie dimensies zou je de conclusie kunnen trekken dat bij een afscheidssituatie bij schoolverlaten en/of groepsovergang het voor kinderen uit de Antilliaanse en Islamitische cultuur zwaarder valt. Dit omdat zij hoger scoren op onzekerheidsvermijding en meer zijn ingesteld op het collectief. Daarbij zijn het beiden meer masculiene culturen dan de Nederlandse waarbij er (zeker voor jongens) een groter taboe ligt op het tonen van emoties als verdriet. Dit wordt ook bevestigd door de rouwrituelen (zie paragraaf 2.5.1)

Ik denk dat we hier in ieder geval uit kunnen concluderen dat het belangrijk is en ook zinvol is om de achtergronden van deze culturen te begrijpen en zo ook meer respect en begrip op te kunnen brengen voor 'elkaars cultuur.'

Dit wetende moet ik in mijn lessencyclus uiteraard rekening houden met deze cultuurverschillen en de manier van omgang met emoties. Ik zal in de reacties naar de kinderen rekening houden met hun belevingswereld vanuit hun cultuur.

#### **5. Hoe kan ik het beste informatie inwinnen van de kinderen uit groep 8 als input voor en ter verbetering van mijn lessencyclus?**

Ik heb gekozen voor het inwinnen van informatie bij de kinderen op basis van een klassikale enquête en participerende observatie. Voor de onderbouwing hiervoor verwijs ik naar paragraaf 3.3.

## **5.2 Conclusies praktijkonderzoek**

### **5.2.1 Conclusies basis enquête**

Uit de resultaten van de basis enquête (zie paragraaf 4.1) trek ik de volgende conclusies:

- Afscheid nemen van een oude klas is lastig voor de kinderen, zij ervaren hierbij (negatieve) emoties.
- Het is belangrijk om op school te praten over het afscheid en de emoties die hierbij komen kijken.
- Het helpt de kinderen om zich te focussen op de positieve vooruitzichten van een nieuwe situatie om het verlies van hun vertrouwde (oude) situatie te verwerken.

Deze conclusies heb ik meegenomen bij de opzet van de lessencyclus (zie paragraaf 3.5)

### **5.2.2 Conclusies lessencyclus evaluatie**

Uit de evaluaties die ik heb gemaakt naar aanleiding van de gegeven lessencyclus (zie paragraaf 4.2) trek ik de volgende conclusies per les:

Les 1:

- Voor sommige kinderen gaat de les te snel te diep in op hun emoties.
- De kinderen hadden de behoefte in groepjes te werken.

Les 2

- Kinderen met sociaal-emotionele problemen of autistische stoornissen konden zich slecht in andermans afscheidssituaties verplaatsen.
- De gesprekken aan het einde van de presentaties hadden een meerwaarde voor de verwerking van het afscheid.

Les 3:

- De les kan beter op de belevingswereld van de kinderen aansluiten door de werkvormen meer van 'nu' te maken.

- Teveel informatie over afscheid werkt demotiverend.
- De kinderen konden zich goed in leven in de verhuissituatie zoals deze geschetst werd.

#### Les 4:

- De kinderen werden wat somber door het schrijven van de brieven en het terugkijken op het schooljaar.
- De kinderen vonden het schrijven van de brieven aan andere kinderen confronterend.

#### Les 5:

- De kinderen vonden het moeilijk om afscheid te nemen.
- De kinderen konden zich goed in het gedicht inleven.
- Het spel tijdens de les was een welkome omschakeling om de sfeer minder somber te maken.

Aan de hand van deze conclusies heb ik zo nodig aanpassingen gedaan in de lessencyclus (zie paragraaf 5.3)

### **5.2.3 Conclusies evaluatie enquête**

Uit de resultaten van de evaluatie enquête (zie paragraaf 4.3) trek ik de volgende conclusies:

- De kinderen hebben geleerd zelf betekenis te geven aan afscheid.
- De kinderen hebben minder angst om naar het V.O. te gaan.
- De kinderen kunnen beter omgaan met afscheid nemen en kunnen, durven en willen hier nu ook over praten
- De kinderen zijn zich bewuster van wat ze voelen.
- De kinderen kunnen zich beter inleven in anderen.
- De kinderen hebben van ook van anderen geleerd hoe zij omgaan met afscheid.

Op basis van deze conclusies doe ik geen verdere aanpassingen aan de lessencyclus. Zij bevestigen voor mij dat de lessen effectief zijn geweest.

### **5.3 Aanpassingen aan de hand van conclusies**

Op basis van de conclusies van de lesevaluaties heb ik de onderstaande aanpassingen gedaan. Zo mogelijk heb ik deze aanpassingen al doorgevoerd tijdens de cyclus.

Tijdens geven van de lessencyclus kwam naar boven dat er behoefte was aan het vormen van kleine groepjes tijdens de opdrachten. De kinderen voelde sterk de behoefte om deze emotionele onderwerpen in groepjes te bespreken in plaats van individueel. Dit waren vooral de Antilliaanse kinderen. Wat naadloos aansluit bij de theorie van Hofstede(1991) over het collectivisme in de Antilliaanse cultuur (zie paragraaf 2.5.2).

Voor de lessencyclus had ik bedacht dat kinderen veel behoefte hadden aan het herleven van niet afgesloten vormen van afscheid. Ik had niet ingeschat dat dit zo'n teer punt was. Zodat veel kinderen regelmatig, vooral bij de kringgesprekken heel emotioneel werden en dit ook bleven, en hier eigenlijk geen enkele behoefte aan leken te hebben. Voor mij leek het meer alsof ze het niet weer wilde ondergaan en het wilde vergeten. Sommige kinderen vonden dit blijkbaar te veel en hadden hier veel moeite mee. Dit waren vooral kinderen uit de Islamitische cultuur die hier veel moeite mee hadden en dit geen 'echte lessen' vonden omdat de lessen over emoties gingen. Hierbij leg ik de link met de theorie van Hofstede (1991) over de masculiniteit binnen de Islamitische cultuur, die meer gericht is op succes en prestaties en minder op welzijn en relaties. Ik pas de lessencyclus aan door hier een volgende keer iets minder tijd aan te besteden en minder diep op in te gaan.

Ook had ik bij les 3 als opzet een les gemaakt waarin de kinderen een gedicht zouden schrijven. Ik had niet goed ingeschat dat ze dit saai zouden vinden of hier moeite mee zouden hebben. Toen ik dus aangaf dat ze ook een rap mochten schrijven of een liedje was het probleem meteen opgelost.

De kinderen gaven bij de evaluatie aan af en toe een beetje genoeg te krijgen van de vele gesprekken over afscheid. Ik had deze kringgesprekken wat korter kunnen maken, dit heb ik dan ook vaak de les daarop gedaan. Ik wilde de kringgesprekken

wel handhaven. Ik heb en had het idee dat juist door deze kringgesprekken en door naar elkaar te luisteren, dat de kinderen elkaar beter leerde kennen en meer begrip op konden brengen voor elkaar.

Door het inkorten van de kring gesprekken en het minder tijd te besteden aan de afscheidssituaties in het verleden kan ik de lessencyclus inkorten tot 4 lessen zonder daarbij aan effect in te boeten. Hiermee denk ik de kinderen beter gemotiveerd te kunnen houden.

#### **5.4 Beantwoording onderzoeksvraag**

Mijn onderzoeksvraag is:

**Hoe zet ik een lessencyclus op waarmee ik leerlingen van groep 8 op sociaal-emotioneel vlak kan ondersteunen bij het afscheid als gevolg van schoolverlaten?**

Het antwoord hier op vat ik samen in de volgende richtlijnen:

De lessen zouden een onderdeel moeten hebben waarin de kinderen specifiek afscheid van elkaar kunnen nemen op een positieve manier en ook afscheid nemen van de minder leuke dingen van een ander en van de groep.

Er moet aandacht zijn voor een duidelijke uitleg over afscheid nemen en hoe iedereen hier over zijn eigen mening en manier van omgang mee heeft.

Ook de kinderen die dit niet willen of niet kunnen of vanwege culturele verschillen of een andere manier van omgaan hebben met deze problemen moeten de mogelijkheid krijgen dit op hun eigen manier te doen en de andere kinderen moeten hier respect voor opbrengen.

Er moet een veilig klassenklimaat zijn om deze onderdelen goed tot zijn recht te laten komen.

Deze lessencyclus over afscheid zou voor het sociaal –emotioneel functioneren van de kinderen moeten bijdragen aan de volgende punten. (Deley, 2004)

- Het goed kunnen omgaan met anderen en hun gevoelens.
- Sociaal vaardig zijn bij verdriet.
- Het vermogen eigen gevoelens en gedachten onder woorden te brengen.
- Het verwerven van inzicht in eigen doen en laten in relatie tot dat van anderen.
- Het vergroten van het inlevingsvermogen.
- Het openstaan voor eigen en andermans gevoelens: het herkennen, erkennen, accepteren, benoemen en uiten van deze gevoelens.
- De durf om informatie en hulp te zoeken bij sociaal –emotionele problemen.
- Het bevorderen van het probleemoplossend vermogen.
- Het verwerven van zelfvertrouwen d.m.v. een goed zelfbeeld.

Ik ben tevreden over hoe de kinderen reageerden op de door mij gemaakte lessencyclus (zie bijlage 3) en de gedane aanpassingen naar aanleiding van de les evaluaties (paragraaf 5.3). De door mij opgezette lessencyclus voldoet mijns inziens aan alle bovengenoemde punten. Ik heb de kinderen de ruimte gegeven om op hun eigen manier en in hun eigen tempo, hun emoties te uiten en hierbij ook rekening gehouden met de individuele en culturele verschillen van de kinderen.

## Hoofdstuk 6: Evaluatie & Aanbevelingen

In dit hoofdstuk geef ik aanbevelingen ten aanzien van de praktijk. Tevens geef ik aan wat dit onderzoek voor mij persoonlijk heeft betekend, wat ik er als onderzoeker van heb geleerd.

### 6.1 Aanbevelingen

Op basis van mijn onderzoek zou ik leerkrachten aanbevelen meer aandacht te besteden aan afscheid bij schoolverlaten. De leerkrachten kunnen gebruik maken van de lessencyclus uit dit onderzoek voor groep 8 om zo deze kinderen goed voor te bereiden op het schoolverlaten.

Ik vind dat de leerkrachten zich ook in de achterliggende theorie zouden moeten verdiepen, van voornamelijk rouwverwerking (zie paragraaf 2.4) en de theorie over culturele verschillen en de omgang met emoties. (zie paragraaf 2.5), zodat ook zij de achtergrond van de lessen begrijpen. Ook zijn ze dan beter geïnformeerd over de eventuele afwijkende gedragingen van kinderen tijdens deze lessen. Het is belangrijk dat de leerkrachten hier adequaat op kunnen reageren door zich hier in verdiept te hebben zodat deze lessen ook hun doel bereiken en zo optimaal mogelijk bij kunnen dragen aan het doel kinderen van groep 8 voor te bereiden op het komende afscheid bij schoolverlaten.

Ik denk dat de lessencyclus niet meteen geschikt is voor alle groepen 8. Deze onderzoeksgroep kon heel goed in de kring onderwerpen bespreken en vond dit ook fijn. Ook was bij mijn onderzoeksgroep het klassenklimaat heel goed en konden we heel diep op de emotionele onderwerpen ingaan. Bij klassen waar dit minder het geval is zouden de leerkrachten dit aan kunnen passen aan hun eigen groep en in kunnen schatten wat er haalbaar is bij hun eigen klas op het gebied van het uiten van emoties in de groep. Ze zouden dit kunnen doen door bijvoorbeeld andere werkvormen te gebruiken, door eerder over te gaan op de opdrachten en de kinderen meer in een kleinere 'veilige groep' de gesprekjes te laten voeren. Ik ben van mening dat een aan de specifieke klas aangepaste lessencyclus het beste resultaat oplevert.

Mijn onderzoek verspreid ik in ieder geval bij mij op school als handreiking voor mijn collega's.

## **6.2 Mijn (professionele) ontwikkeling**

Het schrijven van dit onderzoeksverslag was een hele onderneming voor mij. Ik ben van nature gericht op intuïtief handelen en luisteren naar mijn gevoel. Ik herken mij in de 'doener' van de leerstijlen van Kolb ([www.simplypsychology.org](http://www.simplypsychology.org)). Ik heb al vaak te horen gekregen dat wat ik doe heel goed is, maar dat ik moet leren dit te onderbouwen en op papier moet zetten, zodat de kwaliteit van mijn handelen gewaarborgd blijft en anderen hier ook van kunnen profiteren.

Dat was precies de uitdaging die voor mij lag, namelijk dit meesterstuk, waarin ik alles wat ik deed en voelde moest onderbouwen en uit moest schrijven. Dit is mij erg zwaar gevallen maar heeft mij wel heel veel geleerd. Ik heb geleerd om mijn kwaliteiten (het in de praktijk aan voelen waar kinderen behoefte aan hebben) tot een eindproduct te brengen wat onderbouwd is en gebaseerd is op feiten. Het voelt goed om datgene waarvan ik voelde dat er iets aan gedaan moest worden, tot een feitelijk en onderbouwd onderzoek te maken. Dit heeft mij een betere leerkracht en gedragsspecialist gemaakt. Gelukkig heb ik ook nog mijn kwaliteiten als doener gebruikt om een eindproduct af te leveren, waarmee collega's een handreiking gekregen hebben om kinderen van groep 8 te helpen voorbereiden op het schoolverlaten.

Wat ik geleerd heb tijdens dit onderzoek zorgt dat ik in de toekomst beter in staat ben om mij ideeën te onderbouwen en te toetsen. Hierdoor ben ik ook beter in staat anderen te helpen. Als ik nog een keer voor een zelfde soort opgave sta zou ik dit van af het begin af aan meer gestructureerd opbouwen dan dat ik nu heb gedaan. Hiermee maak ik het mij zelf een stuk makkelijker en denk ik tot nog betere resultaten te kunnen komen.

Het doel van mijn onderzoek was het opzetten van een lessencyclus voor groep 8 waarmee de leerlingen van groep 8 werden geholpen bij de omgang met afscheid nemen bij het schoolverlaten. Ik wilde graag een concrete bijdrage leveren aan het

verminderen van hun problemen op dit vlak. Kijkend naar mijn resultaten is dit mij gelukt en ik heb mijn doel behaald.

Mijn doelen in het onderzoek waren:

- Het op een gestructureerde manier begeleiden van mijn groep 8 bij het afscheid nemen van de klas.
- Het geven van concrete handvaten voor mijn collega's voor het omgaan met afscheidssituaties in hun eigen groep.
- Het leren gebruik te maken van collega's (onderdeel van mijn POP) en literatuur voor het opzetten van verbeteracties op mijn school.

Van deze drie doelen in het onderzoek had ik het meeste moeite met de laatste. Ik ben erg gewend het alleen uit te zoeken en om alles op gevoel te doen. Ik heb gemerkt dat het gebruik maken van de feedback van mijn collega's zowel voor mij persoonlijk als voor het onderzoek veel heeft opgeleverd. Naast de inhoudelijke kanten werd ik ook door hen gemotiveerd. Ik was positief verrast door de bereidheid van mijn collega's om mij te helpen bij dit onderzoek.

Door de theoretische onderbouwing van het onderzoek merkte ik ook dat mijn collega's mij serieuzer namen en eerder bereid waren naar mij te luisteren en dingen aan te nemen. Dit was een erg welkome bijdrage aan mijn leerproces zo groeide ik ook meer in mijn rol als gedragsspecialist.

## Literatuurlijst:

Deley ,T. *Denken, voelen, doen sociaal-emotionele ontwikkeling in het basisonderwijs*, (2004), Antwerpen/Apeldoorn: Garant

Fiddelaers-Jaspers, R. (2005) *Jong verlies, rouwende kinderen serieus nemen*, Kampen: Ten Have

Goudriaan, M. *Met de dood in het hart. Rouw bij migranten- en vluchtelingenjongeren* (2001)Utrecht: Stichting Pharos

Heester, Y. Fontys/OSO serie handelingswijzers voor (zorg) leerkrachten in het regulier Basisonderwijs, *Hechtingstoornis mag ik bij jou op schoot?* (2009)

Hofstede, G. (1991). *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.

Janssen –Vos, F. *Basisontwikkeling in de onderbouw* (2003) Assen: Koninklijke van Gorcum

Kallenberg,T., Koster, B., Onstek, J., & Scheepstra. W (2007). *Ontwikkeling door onderzoek. Een handreiking voor leraren*. Utrecht/Zutphen: ThiemeMeulenhoff

Kienhorst, I., Boelen, P. & Huiskes, C. (2002), *Rouw*, Utrecht: NIZW

Kübler-Ross, E. (2006 ) *Over Rouw*, Amsterdam: Ambo

Pessiseron, S.(1999) *Rouwen in zeven ‘Nederlandse’ culturen Uitvaart- en rouwrituelen in de Antilliaanse, Chinese, Indonesische, Marokkaanse, Nederlandse, Surinaamse en Turkse cultuur*. Utrecht: Seram Press

Snijders-Oomen, N. *Kleine kinderen worden groot* (1970) ‘s –Hertogenbosch: Malmberg

Spee, I., Roos, D. & Fiddelaers-Jaspers, R. (2000) *Veelkleurig verdriet, afscheid nemen in verschillende culturen*, 's- Hertogenbosch: KPC groep

Tijlstra, H. *Kinderen en ingrijpende situaties over dood, rouwen en troosten* (2002)  
Hilversum : Kwintessens

Verliefde, E. & Fiddelaers-Jaspers, R. (2005) *Ruimte voor verdriet, omgaan met kinderen in verliessituaties*, Leuven/Voorburg: Acco

Verheij, F., Verhulst, F.C. & Ferdinand, R.F. (2007) *Kinder- en jeugdpsychiatrie, behandeling en begeleiding*, Assen : Van Gorcum

Worden, J.W. (1992) *verdriet en rouw: gids voor hulpverleners en therapeuten*.  
Amsterdam/Lisse: Swets&Zeitlinger

*Alleen en niet alleen, Fasen en taken in rouwverwerking*, Schuylenburg van der -  
Meijer, G. gevonden op 14-4-2010 <http://www.rouwen.berseba.nl> gevonden op

*Alles over marktonderzoek*, Bron: CheckMarket gevonden op 02-05-2010  
<http://www.allesovermarktonderzoek.nl/Marktonderzoek/Vragenlijst.aspx>

*Culturele dimensies volgens Hofstede*, Dr. Ir. O Rompelson Faculteit EWI TU Delft  
(2005) gevonden op 21-7-2011  
[http://www.hansonexperience.com/blog/files/de\\_culturele\\_dimensies\\_volgens\\_hofstede.pdf](http://www.hansonexperience.com/blog/files/de_culturele_dimensies_volgens_hofstede.pdf)

*Ethische uitgangspunten bij praktijkonderzoek*, Boerman, R. (6 juni 2008) gevonden  
op 01-08-2011 [http://www.fontysmediatheek.nl/w/images/8/8d/Boerman%2C\\_R-1-  
.\\_%282008%29\\_Ethische\\_uitgangspunten\\_bij\\_praktijkonderzoek\\_Fontys\\_OSO.pdf](http://www.fontysmediatheek.nl/w/images/8/8d/Boerman%2C_R-1-._%282008%29_Ethische_uitgangspunten_bij_praktijkonderzoek_Fontys_OSO.pdf)

*Groep 8 is gekomen*. Gevonden op 16-03-2010  
<http://www.gedichtenstad.nl/school-gedichten/groep-8-is-gekomen.html>

*Gedragsproblemen en sociaal-emotionele problemen.* gevonden op 21-7-2010  
<http://www.edumax.nl/gedrag.html>

*Hechting en psychopathologie een literatuuroverzicht*, Nicolai, N., tijdschrift voor psychiatrie 43 (2001)  
gevonden 21-5-2010 [http://www.empty-memories.nl/nicolai/hechting\\_lit.pdf](http://www.empty-memories.nl/nicolai/hechting_lit.pdf)

*Hoe maak je een enquête?* gevonden op 02-05-2010  
<http://www.scriptieoverzicht.nl/enquete/>

*Hoe maak ik een goede vragenlijst of enquête ?* gevonden op 02-05-2010  
<http://educatie-en-school.infonu.nl/methodiek/38809-hoe-maak-ik-een-goede-vragenlijst-of-enquete.html>

*Ik wil geen nieuw huis!*, Vos-van der Hoeven T. (2005) gevonden op 16-3-2010  
<http://www.opvoedadvies.nl/verhuizen.html>

*John Bowlby* gevonden op 14-4-2010 [http://nl.wikipedia.org/wiki/John\\_Bowlby](http://nl.wikipedia.org/wiki/John_Bowlby)

*Keuze van survey methodes*, gevonden op 04-04-2011  
<http://habe.hogent.be/stat/survey/methode.html>

*Kolb leerstijlen* gevonden op 03-08-2011 <http://www.simplypsychology.org/learning-kolb.html>

*Niet-verhuizen beter voor kinderen? Het effect van schoolverandering op de verdere loopbaan*, Vermeij A. & Dronkers J. (2001) Pedagogiek, jaargang 21 nr. 1 gevonden op 16-03-2010 [www.pedagogiek.net](http://www.pedagogiek.net)

*Vijf dimensies van Hofstede* (artikel gepubliceerd in sociaal cultureel) 15-06-2010) gevonden op 5-7-2011 <http://mens-en-samenleving.infonu.nl>

*Werkhoudingsproblemen*, Braake, L & Meerwaldt, P (2000). Makrant 49 maart 2000, gevonden op 16-04-2010 <http://www.marant-ed.nl/frappant.php?q=196>

## **Bijlagen:**

- Bijlage 1: Enquête leerkrachten
- Bijlage 2: Uitwerking probleemverkenning
- Bijlage 3: Basis enquête
- Bijlage 4: Opzet lessencyclus
- Bijlage 5: Lessencyclus bestaande uit 5 lessen
- Bijlage 6: Les 3 gedicht
- Bijlage 7: Les 5 gedicht
- Bijlage 8: Les 5 spel
- Bijlage 9: Les evaluaties
- Bijlage 10: Evaluatie enquête

## **Bijlage 1: Enquête leerkrachten**

1. Merk je in de praktijk veel dat kinderen problemen hebben op sociaal-emotioneel vlak bij groepsovergang/ schoolverlaten? (zowel in de aanloop hiernaar toe als aan het begin van de nieuwe situatie)
2. Hoe merk je dat? wat valt je op?
3. Hoe reageer je hier op? wat doe je? (evt. sova lessen, gesprekken in de klas of individueel)
4. Wat merk je bij de kinderen op het cognitieve vlak?
5. Hoe merk je dat? wat zie je?
6. Zijn er specifieke kinderen die hier extra moeite mee lijken te hebben?
7. Hoe denk je dat de culturele achtergrond van kinderen invloed heeft op hoe zij en hun omgeving met deze afscheidssituaties omgaan?
8. Wat zou er kunnen bijdragen om deze kinderen, te helpen een afscheidssituatie beter te verwerken?

## **Bijlage 2: Uitwerking probleemverkenning**

### **Onderbouw**

Uit de enquêtes en de interviews met de leerkrachten blijkt dat er veel kinderen zijn die moeite hebben met groepsovergang. Vooral de groepsovergang van groep 2 naar groep 3 vinden de kinderen erg lastig.

De kinderen in hun sociaal-emotionele ontwikkeling achterlopen hebben volgens deze leerkrachten meer moeite. Deze kinderen vinden deze overgang over het algemeen erg eng of spannend en uiten dit door stoer gedrag vooral het laatste deel van het jaar. Ook uiten ze zich door te zeggen dat ze liever in groep 2 blijven. Ook kinderen die op cognitief niveau wat achter lopen vinden de overgang moeilijk. Deze kinderen uiten dit door zelf geen 'groep 3' werkjes uit te durven kiezen en hebben op de 'wenochtenden' nog veel begeleiding en aanmoediging nodig.

De leerkrachten van de groepen 2 en 3 hebben er voor gekozen om d.m.v. een 'wenochtend' de kinderen te laten wennen aan de overgang naar de groep 3. Tijdens deze ochtend mogen de kinderen alvast in de volgende groep komen kijken. Zij kunnen dan wennen aan de werkjes die in groep 3 worden gebruikt en aan de andere klasruimte. Alle leerkrachten van de groepen 2 en 3 die de enquête hebben ingevuld vinden dat er eigenlijk beter zou zijn als meer dan één wenochtend of middag gepland zou worden.

De leerkrachten van de kleutergroepen geven aan dat bij een kleuter het schoolverlaten door bijvoorbeeld een verhuizing weinig indruk maakt omdat deze jonge kleuters minder het 'groepsgevoel' ervaren. Dit wordt bevestigd in de theorie door zowel Janssen-Vos (2003) als door Snijders-Oomen (1970). De conclusie die deze leerkrachten trekken is dat daar in de onderbouw voldoende aandacht wordt besteed aan het groepsverlaten door het kind te laten trakteren en hier in de kring over te praten. De ge-enquêteerde leerkrachten zien geen verschil op sociaal-emotioneel gebied of in de leerprestaties tussen het kind dat verhuist en de kinderen die achterblijven in de groep.

In tegenstelling tot wat de leerkrachten van de groepen 1 en 2 zeggen, geven de leerkrachten van groep 3 aan dat zij ervaren dat er bij een kind uit groep 3 wat verhuist of de school verlaat wel degelijk problemen kunnen ontstaan. Dit zowel bij het kind dat de groep verlaat als bij de kinderen die in de groep achterblijven. De problemen uit zich bij de schoolverlaters in steeds meer onrustig gedrag naarmate het schoolverlaten dichterbij komt. Eén leerkracht gaf zelfs aan dat sommige kinderen ineens alle regels aan hun laars lappen en vinden dat de regels niet meer voor hen gelden omdat ze weggaan. Ook filosoferen ze over hoe hun nieuwe juf zou zijn, wat er dan allemaal gaat gebeuren en of ze met leuke kinderen in de klas zullen komen.

De kinderen die 'achterblijven' geven vaak aan het kind (hun vriend/vriendin) te missen. En halen herinneringen op aan toen het kind er nog was. Dat hun vriend of vriendin bijvoorbeeld met gym altijd de beste was of dat hij/zij toch het mooiste van iedereen kon tekenen. De meeste kinderen missen op een bepaald moment het kind niet meer in de huidige situatie en krijgen nieuwe vrienden. De leerkrachten van groep 3 vinden dat 'het afscheid' in de klas door middel van een leuke activiteit en de klassen rond gaan en een kringgesprek genoeg is om alle kinderen uit de klas voor te bereiden op het verlaten van het kind van de school.

### **Middenbouw**

In de reacties van de leerkrachten van de midden bouw zie ik een wezenlijk verschil ten opzichte van de onderbouw in hoe zij de groepsovergang en het schoolverlaten van de kinderen ervaren. In tegenstelling tot de leerkrachten van de onderbouw geven zij aan dat kinderen meer last hebben van schoolverlaten dan van groepsovergang. Daarnaast geven zij aan dat hier te weinig aandacht aan wordt besteed.

De meeste problemen zijn er in het naleven van de afspraken, onrust bij het kind en in de concentratie/werkhouding. De leerkrachten kiezen er vaak voor het onderwerp bijvoorbeeld mee te nemen in Sociale Vaardigheids (SOVA) lessen. Als het probleem aanhoudt wordt vervolgens een individueel gesprek gevoerd met het kind. Mocht dit ook niet helpen dan worden de ouders ingeschakeld.

Deze leerkrachten ervaren ook leerproblemen bij de kinderen die moeite hebben met de afscheidssituatie. De kinderen zijn vaak minder goed geconcentreerd en hebben een negatieve werkhouding waardoor de kinderen informatie minder snel of goed op kunnen nemen. Dit is duidelijk merkbaar in de achteruitgang van hun resultaten. Ook wordt aangegeven dat de stabiliteit van de thuissituatie een grote rol speelt bij de impact die de afscheidssituatie op het kind heeft. Kinderen met een onstabiele thuissituatie ondervinden over het algemeen meer problemen dan de kinderen met een stabiele thuissituatie.

Bij de vraag of de culturele achtergrond invloed heeft op hoe kinderen met afscheidssituaties omgaan kwam er geen eenduidig antwoord. De ene leerkracht denkt dat er in andere culturen sneller overheen gepraat wordt en weer een ander denkt dat men in andere culturen minder open is over emoties. Een volgende leerkracht ondervond geen verschil.

De leerkrachten vonden overigens allemaal dat de ouders betrokken moesten worden bij een afscheidssituatie met schoolverlaten en begeleid moesten worden in dit proces zodat zij hun kinderen konden bijstaan. Dit wordt bevestigd in het artikel van Vermeij en Dronkers (2001) waarin zij aangeven dat om problemen rondom een verhuizing zo klein mogelijk te maken het belangrijk is om kinderen goed te begeleiden. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat het negatieve effect van verhuizen versterkt wordt als ouders weinig steun aan hun kinderen bieden na de verhuizing.

## **Bovenbouw**

In de bovenbouw heb ik de leerkrachten van de groepen 7 en 8 de enquête laten invullen. Op de vraag of ze in de praktijk merken dat kinderen problemen hebben op sociaal- emotioneel vlak bij groepsovergang/schoolverlaten antwoorden ze allemaal bevestigend.

De leerkrachten gaven aan dat vooral de kinderen uit groep 8 in de aanloop naar het einde van het jaar last ondervinden. Dit uit zich in onzeker gedrag en bijvoorbeeld veel vragen stellen over hoe het op het voortgezet onderwijs zal zijn. Deze kinderen

uiten veel emoties in de laatste weken en huilen bij de musical. Ook het steeds terug willen komen en nog even 'willen helpen in de klas' wijst erop dat de kinderen het moeilijk hebben. Tevens worden sommige kinderen stiller en hebben volgens ouders slapeloze nachten.

Deze leerkrachten kiezen er, net als in de middenbouw, vaak voor om het onderwerp in de SOVA lessen mee te nemen. Individuele gesprekken met kinderen worden in tegenstelling tot in de middenbouw niet gevoerd. Qua leerprestaties merken zij dat veel kinderen onzeker zijn over hun kunnen en zelfs stagneren in hun voortgang. Een leerkracht spreekt zelfs over een kind met blokkades die zij toeschrijft aan de afscheidssituatie.

De kinderen vragen en zoeken veel bevestiging en zijn onzeker. Kinderen die hier volgens deze leerkrachten het meeste last van hebben zijn de kinderen die sociaal-emotioneel jonger zijn dan hun leeftijdsgenootjes. Ook de kinderen die bijvoorbeeld een klas over geslagen hebben ondervinden meer problemen volgens deze leerkrachten. Net als bij de middenbouw wordt ook door de leerkrachten van de bovenbouw aangegeven dat de stabiliteit van de thuissituatie belang is waarbij een onstabiele basis(thuissituatie) meer problemen geeft.

Bij de vraag of de culturele achtergrond invloed heeft op hoe zij met afscheidssituaties omgaan waren er twee collega's die vonden dat dit geen invloed had. De andere twee gaven aan dat er bij een islamitische achtergrond van huis uit vaak een hogere druk is op de schoolprestaties van de kinderen. Als goede resultaten uitblijven is er echter weinig ruimte om de oorzaken te bespreken.

### **Bijlage 3: Basis enquête**

A-1 Heb je wel eens op een andere school gezeten? (bijvoorbeeld omdat je verhuisd bent)

A-2 Hoe voelde jij je toen je weg ging uit je oude klas? Wat deed je toen?

A-3 Heb je er op school over gepraat? In de kring of alleen met de juf of meester?

A-4 Heb je je oude klas/ school gemist?

B-5 Waarom vindt je dat vervelend?

B-6 Heb je er op school over gepraat? In de kring of alleen met de juf of meester?

B-7 Heb je er thuis over gepraat? Met wie?

C-8 Wat vind je ervan om volgend jaar naar een andere school te gaan?

C-9 Wat ga je missen aan de school en je klas nu?

C-10 Wat zou kunnen helpen om het makkelijker te maken om naar een andere school te gaan en sommige kinderen niet meer te zien?

## **Bijlage 4: Opzet lessencyclus**

### **Les 1:**

Ik geef in deze 1<sup>e</sup> les de kinderen informatie over afscheid, ik wil hen duidelijk maken dat kinderen die afscheid moeten nemen in een schoolsituatie dit als een verlies kunnen zien. (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005) Ook wil ik zorgen dat deze kinderen in deze les door een brief te schrijven aan iemand of iets die ze verloren hebben, niet verwerkt verlies alsnog een plekje kunnen geven. Het kan zijn dat kinderen en vooral tieners hun rouw uit hebben gesteld omdat de ontwikkelingen tijdens de puberteit alle energie opeisen of omdat ze een zorgende rol in het gezin op zich moeten nemen. (Verliefde en Fiddelaers-Jaspers, 2005) Ook kan het zijn dat kinderen zich hierdoor nog steeds in fase 1 de Ontkenningfase van de theorie Kübler- Ross (2006) bevinden. Zo hoop ik dat de kinderen dit verlies alsnog kunnen gaan verwerken. Ik denk dat het sommige kinderen kan helpen het onvermijdelijke afscheid wat zij al eens hebben genomen te laten verwoorden en hier over te praten. Ik wil de kinderen bewust maken van hun eigen coping mechanisme op het gebied van het afscheid wat ze al eens genomen hebben.

### **Les 2:**

Hier heb ik ervoor gekozen kinderen zich bewust te laten worden van het afscheid wat ze al eens eerder genomen hebben, en dat het niet erg is om soms nog eens terug te denken aan deze tijd. De kinderen geven informatie over hun eigen betekenisvolle afscheid door middel van het maken van een muurkrant over vroeger en nu. Het maken van een muurkrant laat de kinderen zich bewust te worden van hun eigen 'coping mechanisme' door inzicht te geven en te praten over hoe ze dit afscheid eerder vorm hebben gegeven of hebben verwerkt. Zo leren ze dit als het voor hen succesvol was dit bij een nieuw afscheid weer te doen. Deze werkvorm past heel erg goed bij fase 5 van rouwverwerking van Kübler- Ross (2006) waarin dit de aanvaardingsfase van het verlies is en kinderen en volwassenen een nieuwe weg inslaan door middel van het ondernemen van nieuwe dingen. Deze kinderen zijn over het algemeen deze nieuwe weg ingeslagen en kijken nu terug op het afscheid van toen door oude foto's en spullen te presenteren en de oude situatie gedag te zeggen of gezegd te hebben.

### **Les 3:**

Ik begin met een gedicht omdat ik vind dat ik daarmee meteen het onderwerp duidelijk maak en de kinderen meteen bij de les betrokken worden. In deze les heb ik er bewust voor gekozen het over verhuizen te hebben, de meeste kinderen zijn al wel eens geconfronteerd met een verhuizing van een ander of van zichzelf dit is dus over het algemeen een bekend onderwerp. Wat belangrijk is dat de kinderen leren dat 'uit het oog niet altijd uit het hart betekent'. (Mahler, geciteerd in Verheij, Verhulst, en Ferdinand, 2007) De kinderen leren zich vooral in te leven in het kind dat achterblijft. De vriend van Karim bevindt zich in een situatie die vergeleken zou kunnen worden met fase 4 van wat Kübler- Ross (2006) de depressie noemt. Kinderen kunnen leren hoe elkaar te helpen. Ook het kind dat weggaat en de gevoelens die daar aan te pas komen worden belicht. Aan de hand van de theorie van Hofstede (1991) over individualisme en collectivisme in een cultuur, zou het kunnen zijn dat niet alle kinderen dezelfde mening hebben over voor wie het afscheid nu het meest vervelend is. De kinderen uit de collectivistische cultuur zullen het misschien vervelender vinden voor Karim omdat hij de groep verlaat. De kinderen uit een individualistische cultuur zullen wellicht meer problemen zien voor het kind dat achterblijft. Zo kunnen de uitgangspunten variëren, het is goed om daar rekening mee te houden en kinderen dit van elkaar leren respecteren en accepteren. Dit wil ik proberen te doen door het bespreekbaar te maken en kinderen ook hier over te laten discussiëren om zo meer inzicht te krijgen in elkaar uitgangspunten. Hierbij maak ik gebruik van een kringgesprek.

### **Les 4:**

In deze les laat ik de kinderen eerst een 'beetje los' door hen door middel van een kringgesprek een heleboel anekdotes/herinneringen op te laten halen aan het afgelopen schooljaar. Ik verdeel de kinderen in groepjes om zo tegemoet te komen aan wat erin de theorie van Hofstede staat over dat kinderen uit de Islamitische en Antilliaanse cultuur collectivistisch ingesteld zijn en graag in een groep zijn. Deze groep moet wel 'vertrouwd' zijn, daarom deel ik de groepjes zelf in zodat ik zeker weet dat iedereen in een 'veilige omgeving' terecht komt. Ik laat de kinderen een brief aan elkaar schrijven waarbij ik duidelijk maak dat de kinderen niet per se een 'goede brief' hoeven te schrijven met hoofdletters, interpunctie etc. maar dat het gaat om de

boodschap in de brief naar de ander. Volgens Hofstede(1991) theorie over de masculiene cultuur hebben deze kinderen deze boodschap duidelijker nodig om zo de opdracht te begrijpen. Zij zijn vanuit hun cultuur meer gewend aan het presteren in de vorm van een 'goed geschreven brief' in plaats van de brief te gebruiken als een middel voor het uiten van de fijne/ minder fijne herinneringen voor een ander kind. Ik denk dat sommige kinderen die deze masculiene cultuur gewend zijn gebaat zijn bij het opschrijven van hun gevoelens. Dit is vaak een minder confronterende manier dan het uit te spreken. Doordat ik de kinderen de brief op school in een envelop laat doen, deze envelop dicht laat maken en aan het kind voor wie het is mee naar huis geef. Laat ik de kinderen die eventueel vanuit cultureel standpunt moeite hebben met het laten lezen van hun geschreven brief en het lezen van hun eigen brief dit thuis doen. Op hun zelf uit gekozen moment. Hiermee geef ik de kinderen ook de vrijheid deze brief niet te openen of helemaal alleen zonder iemand erbij.

### **Les 5:**

Ik begin met een gedicht over brugklas zodat voor de kinderen meteen het thema van de les duidelijk is. De kinderen kunnen hun gedachten en gevoelens met betrekking tot dit thema al even laten gaan. In deze les ga ik de kinderen voorbereiden op het Voortgezet Onderwijs en het afscheid van de basisschool wat hierbij hoort. Dit wil ik gaan doen door hier samen over te praten en een soort quiz te doen waarbij de kinderen feiten over een ander kind moeten raden. Dit is erg belangrijk voor vooral de kinderen die volgens Hofstede(1991) uit de onzekerheids vermijdende culturen komen en behoefte hebben aan voorbereiding op een andere situatie. De kinderen worden hier dus voorbereid op een verschil door het komen in een andere groep en het gaan naar een andere school. De kinderen worden zo ook voorgelicht over wat te verwachten en zo kunnen 'overdreven en aanhoudende bezorgdheid over het verliezen van diegenen waaraan het kind gehecht is' eventueel weggenomen worden.(Verheij, Verhulst, en Ferdinand, 2007) Ook kunnen zo de terugkerende nachtmerries over separatie' waarover enkele leerkrachten van groep 8 in de enquêtes spraken eventueel vermeden worden. De kinderen leren zo ook het afscheid accepteren door zoals bij Taak 3 van Worden(1992) beschreven wordt. De kinderen gaan hun leven aan passen naar een ander maatschappelijke beeld en

leren deze te accepteren. De kinderen gaan van basisschoolleerling naar middelbare scholier. Ook bespreek ik met de kinderen hoe zij de lessen vonden. Ik wil zo de kinderen inzicht geven in hun eigen proces met betrekking tot afscheid en het schoolverlaten. Ook wil ik zo te weten komen hoe ik mijn lessencyclus nog kan verbeteren of aan kan passen zodat het beter aansluit bij de belevingswereld en interesses van de kinderen van groep 8 en dit nog meer voor de kinderen kan betekenen.

## **Bijlage 5: Lessencyclus**

### **Les 1 : Afscheid**

Inleiding:

Kringgesprek/ woordweb op bord klassikaal

Wat is afscheid? Wanneer neem je afscheid? Kun je ook afscheid van dingen nemen? Wie heeft er al eens afscheid genomen?

Kern:

Afscheid nemen gebeurt vaak en om veel verschillende redenen. Mensen nemen dagelijks afscheid van elkaar als ze naar school gaan, naar huis gaan, uit logeren, op vakantie, verhuizing. Maar er zijn ook situaties waarin afscheid wordt genomen voor langere tijd of voor altijd. Afscheid nemen van mensen, situaties, huis en buurt bijvoorbeeld asielzoekers, verandering van werk, opa en oma die naar een verzorgingshuis gaan. Deze mensen nemen niet alleen afscheid van hun land, buurt, huis of school maar ook van de mensen die ze daarbij kenden. Door verhuizen maar ook door dood of scheiding moeten mensen soms voor altijd afscheid nemen van hun familie.

Kringgesprek : In elk afscheid zit verlies, hoe gaan jullie daarmee om?

Schrijf een brief aan iemand of iets waar je afscheid van moest nemen, en je hebt nu de kans om alles wat je nog wilde zeggen tegen deze persoon of hetgeen waar je afscheid van moest nemen op te schrijven.

Afsluiting:

Bespreken; was het moeilijk? lucht het op ?

## Les 2: Afscheid

### Inleiding:

Kringgesprek vroeger en nu:

Kinderen hebben foto's en spullen bij zich van vroeger en nu we bespreken wat er anders is.

Wat was er anders? Waar speel je nu mee? Waar speelde je vroeger mee? Hoe zag je er toen uit? Hoe zie je er nu uit? Wat was er thuis anders? Woonde je ergens anders? Had je andere vrienden? Etc. (verwoorden dat dit allemaal dingen/momenten zijn waarbij ze afscheid hebben genomen)

### Kern:

Ieder kind gaat een eigen muurkrant maken over vroeger en nu met foto's en uitleg.

### Afsluiting:

De kinderen gaan deze komende weken hun eigen muurkrant presenteren voor de klas over wat er nu anders is dan vroeger. (huizen, kleren, speelgoed, gezinssamenstelling)

### Les 3: Afscheid

Inleiding:

Gedicht over het verhuizen van een vriend van Karim.

Kringgesprek:

Wat staat er in het gedicht?

Wat is er aan de hand?

Waarom is de vriend van Karim verdrietig?

Hij kan niet slapen en niet eten, wat doe jij als je erg verdrietig bent?

Maak het verschil of je weggaat of achterblijft?

Hoe zou je iemand kunnen helpen die zo verdrietig is?

Begrijp je waarom de vriend van Karim zich zo voelt?

Kern:

Maak een gedicht over verhuizen, afscheid nemen, iemand missen. Het hoeft niet te rijmen.

Afsluiting:

Je mag hem voorlezen voor de klas, maar ook bewaren je hoeft hem niet te laten lezen.

## Les 4: Afscheid

### Inleiding:

Kringgesprek; anekdotes uitwisselen over dit schooljaar, grappigste, leukste, minst leuke herinneringen aan dit schooljaar.

We hebben het veel over afscheid gehad, wij gaan ook afscheid nemen van elkaar is er een speciaal iemand in de klas waar je hele fijne of juist minder fijne herinneringen aan hebt?

Maak een woordweb over deze persoon en jou samen,

### Kern:

Brief schrijven aan een van de kinderen van groep 8 goede en slechte momenten verwoorden. (sommige kinderen aan elkaar linken, om te voorkomen dat sommige kinderen veel brieven en sommige kinderen geen brief krijgen.)

### Afsluiting:

Hoe was dit? Heb je een beetje afscheid kunnen nemen van deze persoon op deze manier?

## Les 5: Brugklas/ Afscheid

Inleiding:

Voorlezen gedicht over de brugklas.

Kringgesprek :

Snap je het gedicht?

Wat voel je hierbij?

Ben je het eens met wat deze dichter schrijft?

Ga jij de school/klas missen?

Wat ga jij het meeste missen?

Vind je het moeilijk om afscheid te nemen?

Kern:

Eens kijken of jullie elkaar eigenlijk wel zo goed kennen als jullie denken.

Iedereen krijgt een kaart met een aantal uitspraken. Die vul je in voor jezelf. De kaarten worden ingenomen en we gaan raden welke kaart van wie is.

Op de kaart staat:

Ik ben iemand die niet ...

Ik ben iemand die vroeger ...

Ik ben iemand die graag ...

Ik ben iemand die nu ...

Ik ben iemand die altijd ...

Afsluiting: Evaluatie enquête, vragenlijst in vullen en deze bespreken

Evaluatie:

Hebben de lessen over afscheid je geholpen?

Waarom/waarmee?

## **Bijlage 6: Les 3 gedicht**

Karim:

Vandaag  
Hoef ik niets te eten,  
want Karim is weg.  
Met zijn vader, moeder, broertje  
en alle spullen  
in een verhuisauto voor altijd.  
Vannacht hoef ik niet te slapen,  
Want Karim is verhuisd.  
Kinderen genoeg,  
Waarom is nou net mijn vriend verhuist?

## **Bijlage 7: Les 5 Gedicht ([www.gedichtenstad.nl](http://www.gedichtenstad.nl))**

Groep 8 is gekomen  
Het begin van het jaar  
We willen nog niet  
Denken we alsmaar

Oud en nieuw is gekomen  
Het jaar gaat snel  
Soms hebben we ruzie  
Soms zitten we knel

Een half jaar voorbij  
Van alles mee gemaakt  
We hebben ook weleens  
Om dingen gestaakt

Drie kwart van het jaar  
Dat is al voorbij  
Nog maar even  
Dan staan we het einde bij

Soms willen we opnieuw beginnen  
Dit afscheid niet hoeven te doen  
We geven een knuffel  
En dan nog een zoen

Het einde is in zicht  
het komt er gauw aan  
Eerst nog de musical  
Dan kunnen we gaan

Dag leuke school  
We gaan jullie missen  
We zullen jullie nooit  
uit onze gedachten wissen

We willen nog zoveel zeggen  
Maar dat kan nu eenmaal niet  
We hebben nu verdriet  
Zoals je zelf ziet

Het is tijd om te stoppen  
We moeten daar staan  
We zullen verstandig  
het leven door gaan

Ik ben iemand die niet ...

Ik ben iemand die vroeger ...

Ik ben iemand die graag ...

Ik ben iemand die nu ...

Ik ben iemand die altijd ...

Ik ben iemand die niet ...

Ik ben iemand die vroeger ...

Ik ben iemand die graag ...

Ik ben iemand die nu ...

Ik ben iemand die altijd ...

## **Bijlage 9: Lesevaluaties.**

**Les 1:** bij les 1 wil ik mij voornamelijk richten op wat afscheid is, ik wil de kinderen hier informatie over geven en wil hen hun ervaringen met elkaar en mij laten delen door middel van een kringgesprek. Ik wil beginnen met een woordweb en de kinderen zo met associaties laten komen die zij hebben bij afscheid. Ik wil ook het afscheid van dingen introduceren en vragen stellen over hun eigen ervaring met afscheid en de vormen van afscheid die ze hebben beleefd. Ik wil de kinderen laten verwoorden hoe zij toen met dit afscheid omgingen en wat voor hen persoonlijk heeft gewerkt. Ik werk met een werkvorm waarbij ze een brief schrijven aan iets of iemand waar ze ooit afscheid van moesten nemen. Vervolgens wil ik een kringgesprek voeren over deze brieven en de kinderen vragen stellen over hun emoties met betrekking tot het schrijven van deze brief aan iets of iemand.

**Evaluatie les 1:** De les was een succes, de kinderen gaven aan allemaal eens eerder met afscheid te maken hebben gehad. Bij het woordweb kwamen er heel veel verschillende woorden naar boven en dit werkte erg goed voor het oproepen van emoties voor de rest van de les. Ook hebben de meeste kinderen aan kunnen geven hoe zij de vorige keren omgingen met afscheid nemen. Het schrijven van de brief vonden ze erg lastig en om het alleen te doen helemaal. Ze wilden dit graag met behulp van iemand anders doen. Ik heb ze elkaar laten helpen maar wel persoonlijk een brief laten schrijven. Ik heb de kinderen de vrijheid gegeven de brieven te laten lezen of zelf te bewaren en aan niemand te laten lezen. De meeste kinderen hebben de brieven zelf bewaard. Tijdens het rondlopen heb ik goed kunnen zien dat de brieven erg mooi en vaak ook specifiek aan iemand of iets gericht waren. Het liep uiteen van een brief aan een overleden hond tot een brief aan een huis bij een verhuizing. Veel kinderen schreven een brief aan hun overleden opa en oma en hadden hier duidelijk veel emoties bij.

Bij het eindgesprek was een kind boos op mij dat ik ze dat had laten doen en dat zij door mij heel verdrietig werd. Ik zie hier de link met de theorie van Kübler-Ross(2006) fase 2 van haar theorie over afscheid, hierin geeft zij aan dat de persoon zich afzet tegen het afscheid en een ander de schuld geeft. (ik denk zelf dat ze het heel gênant

vond en haar woede en onmacht hierover op mij projecteerde) Dit is wel iets om rekening mee te houden voor de komende lessen.

**Les 2:** In deze les wil ik de kinderen bewust maken van hoe vaak en waarvan zij al eens afscheid hebben genomen. De kinderen hebben zelf spulletjes meegenomen van vroeger. Dit kunnen foto's van opa's en oma's zijn, foto's van de kinderen als baby en alle andere verschillende doorlopen fases zijn, foto's met andere vrienden van een ander huis etc. , speelgoed, kleren van alles mogen ze meenemen. De kinderen gaan een muurkrant maken over dingen van vroeger en nu. Hier gaan zij op aangeven wat er is veranderd de afgelopen jaren en van wat en wie zij allemaal afscheid hebben genomen. De kinderen gaan dit in de loop van de weken presenteren voor de klas.

**Evaluatie les 2:** De les was erg leuk, er waren zelfs kinderen die babykleertjes en oude turnpakjes meegenomen hadden. Ook waren er veel foto's die de kinderen mee hadden gebracht. Twee kinderen hadden niks, een daarvan zei dat zijn moeder alles weg gegooit had.(wat gezien de gezinssituatie best zou kunnen) de ander gaf aan dat hun huis ooit afgebrand was en veel dingen toen verloren gegaan waren. Deze kinderen hebben veel dingen getekend. Ook stond een van de twee kinderen vaak op de oude foto's van een ander kind uit de klas dus dat was mooi meegenomen.

Verder gingen de presentaties goed en vonden de kinderen het ook leuk om deze te geven. Sommige kinderen gaven PowerPoints, anderen gebruikten alleen de muurkrant maar de kinderen waren bijna allemaal even enthousiast. Ze vonden het leuk om deze herinneringen op te halen en om zichzelf of een ander als baby of klein kind te zien. Het zorgde voor een hoop hilariteit in de klas.

De gesprekken in de klas aan het einde van de presentaties waren ook goed. Sommige kinderen vonden het bijvoorbeeld heel moeilijk foto's te laten zien van toen hun vader en moeder nog niet gescheiden waren of hun opa's en oma's en bij één kind het broertje, nog leefde. Gelukkig gingen de kinderen hier samen heel goed mee om. Ik merkte wel dat de kinderen die autistisch zijn of problemen hebben in sociaal - emotionele ontwikkeling dit erg moeilijk en lastig vonden.

**Les 3:** In deze les wil ik het specifiek hebben over afscheid door verhuizing of iemand moeten missen. Ik heb een gedicht bij me, dit gedicht gaat over een vriend van Karim die erg verdrietig is dat Karim verhuist is. (zie bijlage 4) Hij eet niet meer en slaapt niet meer en snapt niet waarom nou juist hij zijn vriend moet missen. Ik ga aan de kinderen in een kringgesprek vragen stellen hierover en de kinderen zich in laten leven in de situatie van de vriend van Karim. En ik wil weten wat zij zouden doen. De kinderen gaan zelf een gedicht maken over verhuizen, afscheid, het missen van iemand.

**Evaluatie les 3:** Deze les ging in het begin wat minder, ik merkte dat ze het hele afscheidsgebeuren een beetje beu waren. Het gesprek in de kring ging ook niet zo soepel. Ook een gedicht maken is voor pubers vaak ook net teveel en niet stoer genoeg. Toen ik aan gaf dat ze van hun gedicht ook een rap of liedje mochten maken ging het veel beter, de motivatie kwam terug en sommige kinderen hebben alsnog een gedicht gemaakt. Weer andere kinderen hebben de koppen bij elkaar gestoken en samen een rap of een liedje geschreven. De resultaten waren erg leuk en erg divers. Toen ik merkte dat de sfeer positief omsloeg heb ik het kringgesprek nog eens geprobeerd en kreeg ik duidelijkere antwoorden. De kinderen hadden zich tijdens het maken van de rap, het liedje of het gedicht nog meer ingeleefd in de gevoelens van de vriend van Karim. De kinderen begrepen zijn situatie ook beter, sommige kinderen gaven aan dit zelf ook meegemaakt te hebben maar dan bijvoorbeeld bij een scheiding of overlijden van iemand. Vooral het stukje, 'Waarom nou ik?' begrepen ze heel goed.

**Les 4:** Ik wil in deze les de kinderen bewust maken van het afscheid van deze groep en school op korte termijn. Ik begin spontaan met een kringgesprek en wil met de kinderen anekdotes uitwisselen over dit schooljaar. Ze mogen de grappigste, leukste en minst leuke herinneringen aan dit schooljaar vertellen en we maken er een gezellige, beetje losse, kring van met thee en koekjes. Ik wil veel tijd uittrekken voor het bespreken van deze anekdotes. Dan geef ik aan dat we afscheid nemen van elkaar en vraag of er misschien voor hen een speciaal iemand in de klas is waar ze hele fijne of juist minder fijne herinneringen aan hebben. We luisteren samen naar elkaars verhalen en daarna maak ik groepjes van twee, deze groepjes bestaan

steeds uit twee(of één groepje drie) vrienden of vriendinnen. Ik geef ze de opdracht een woordweb te maken over hen samen, hier mogen ook de conflicten in staan.

Dan gaan ze een brief naar elkaar schrijven, waarin ze afscheid van elkaar nemen en de mooiste en slechtste momenten in hun vriendschap benoemen. Die mogen ze tijdens het schrijven niet aan elkaar laten lezen. De brieven gaan in een gesloten envelop mee naar huis. Zodat ze deze thuis pas kunnen lezen.

**Evaluatie les 4:** Dit was een hele leuke les, de sfeer zat er goed in en we hebben samen hard om de anekdotes die de kinderen over elkaar vertelden gelachen. Sommigen begreep ik niet echt maar de kinderen hadden het samen heel leuk.

Het feit dat ik paartjes maakte vonden sommige kinderen natuurlijk niet fijn omdat ze bijvoorbeeld een ander kind nog leuker vonden. Dit heb ik uiteraard gedaan om te zorgen dat de kinderen die niet zo goed in de groep liggen ook iemand hadden. Er was één groepje van drie maar dit was geen enkel probleem en ging erg goed. Bij het rondlopen heb ik stukjes van sommige brieven gezien en sommigen helemaal gelezen. Het waren leuke brieven en er stonden leuke dingen in. Ik denk dat dit zeker bijgedragen heeft aan het afscheid van elkaar. Toen ik dit achteraf besprak met de kinderen gaven sommige aan hier wel iets aan te hebben gehad en vonden het leuk om zo terug te kijken op dit jaar met dit kind in de klas. Echter sommige kinderen vonden het erg confronterend en werden er een beetje somber van.

**Les 5:** Dit is de laatste les van de lessencyclus en tevens ook de laatste 'officiële' les in de klas met de kinderen, in deze les wil ik graag met de kinderen afscheid van elkaar nemen en een voorbereiding doen op de brugklas. Ik lees een gedicht voor dat brugklas heet(zie bijlage 5). Dit gaat meer over het afscheid van groep 8. Door middel van een kringgesprek bespreken we onze gevoelens en wat we van het gedicht vinden. Ook bespreek ik met de kinderen wat en wie ze het meest zullen missen. We doen een spelletje(zie bijlage 6) met vragen over de kinderen, die ze zelf in moeten vullen en dan zonder naam in het bakje moeten doen. We gaan van elkaar raden welk briefje van wie is. En of we elkaar wel zo goed kennen. Dan neem ik het

laatste interview af (zie bijlage 7) en evalueren we de lessen en geven de kinderen aan of ze er iets aan hebben gehad.

**Evaluatie les 5:** Dit was een zware les, je merkte dat ze het moeilijk vonden of afscheid te nemen en het feit dat dit ook de laatst officiële les was maakte het extra spannend. Het gedicht kwam goed aan, de kinderen identificeerde zich met de schrijver. Ook het gesprek over het grootste gemis is fijn en ze geven aan elkaar en mij erg te gaan missen en de gezelligheid in de klas sommigen noemen het de 'familie.' Door het spelletje komen ze even uit de put en wordt er weer hard gelachen om de opmerkingen van elkaar op de blaadjes. We komen toch nog achter wat nieuwe dingen van kinderen die we hiervoor niet wisten. Bij het evaluatie enquête zijn de kinderen heel stil en geconcentreerd bezig en nemen de vragen erg serieus.

Bij de evaluatie geven de kinderen aan de lessen leuk gevonden te hebben maar ook soms een beetje saai. Het leukste vonden ze de muurkrant met de foto's, de spullen van andere kinderen en het vertellen van de anekdotes in de kring met thee en koekjes. Ze vonden het jammer dat ze steeds zoveel moesten doen (brief schrijven, muurkrant maken, gedicht of rap maken) en sommigen hadden het gevoel steeds opnieuw te moeten vertellen over hun gevoel. Dit vonden ze vervelend of, zoals zij het benoemden, 'irritant'. Het minst leuke vonden ze dat ze de 1e les een brief moesten schrijven aan iemand of iets die ze allang niet meer zagen of waar ze al lang geleden afscheid van genomen hadden.

De kinderen gaven aan dat ze makkelijker met afscheid om konden gaan doordat ze nu wisten dat ze het al heel vaak hadden gedaan. Ook vonden ze het leuk of 'grappig' om te zien hoe andere kinderen dit deden en werden ze zich ook bewuster van wat andere kinderen allemaal al meegemaakt hadden zonder dat ze dat van elkaar wisten. Sommige kinderen gaven aan het nu aan de ene kant minder erg te vinden om van school af te gaan en aan de andere kant erger omdat ze door de lessen elkaar nog beter hadden leren kennen. Het zou dus daardoor moeilijker zijn om hun klasgenoten te missen. Ze gaven echter wel aan nu goed te weten hoe dit te doen en ook dat het heel normaal is hier verdrietig over te zijn. Daarnaast gaven ze aan dat ze het nu ook met hun ouders durfden te bespreken. Doordat ze elkaar nu

nog beter kenden dachten ze dat ze elkaar goed konden helpen bij het afscheid door te knuffelen of lieve dingen te zeggen tegen elkaar.

## **Bijlage 10: Evaluatie enquête**

Schriftelijke vragen:

1. Kun je je herinneren dat je voor het eerst naar school ging? Hoe ging het afscheid nemen?
2. Hoe neem je op een goede manier afscheid?
3. Wie zou je het meest missen als je de kinderen van deze klas nooit meer zou zien?
4. Is afscheid nemen altijd erg? Hoezo?
5. Wat ga je in de vakantie het liefste doen?
6. Welke les dit jaar is je het meeste bijgebleven?
7. Hoe neem je op een vervelende manier afscheid van iemand?
8. Wat verwacht je van het volgend jaar?
9. Zie je er tegen op om van de lagere school weg te gaan? Waarom?
10. Heb je wel eens afscheid genomen, terwijl je dat eigenlijk niet wilde? Vertel eens.
11. Wat is erger: als iemand doodgaat of als je iemand nooit meer ziet?
12. Kun je ook afscheid nemen van dingen?
13. We nemen afscheid van elkaar. Heb je wel eens eerder afscheid van iemand genomen?
14. Wat betekent afscheid volgens jou?
15. Wat zal je het meest missen als je afscheid neemt van deze school?
16. Wat zal je absoluut niet missen?
17. Wat lijkt je leuk van het voortgezet onderwijs?
18. Wat vind je niet leuk van het voortgezet onderwijs?
19. Wat lijkt je een beetje eng als je naar het voortgezet onderwijs gaat?
20. Denk je dat je gemakkelijk nieuwe vrienden maakt?
21. Waarom denk je dat?
22. Welke dingen die je geleerd hebt op de lagere school kun je volgend jaar goed gebruiken?
23. Welke dingen wil je nog beter leren?

Mondelinge vragen

1. Hebben de lessen over afscheid je geholpen?
2. Waarom/waarmee?